

श्रीभगवदादिशेषप्रणीतं

❧ परमार्थसारम् ❧

श्रीराघवानन्दविरचितेन

विवरणेन समेतम् ।

काशीस्थराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाप्राच्यनव्योभयन्यायशास्त्राध्यापकेन

न्यायव्याकरणान्चार्य पं० श्रीसूर्यनारायणशुक्लेन

विरचितया दिप्पण्या परिष्कृतं तेनैव संशोधितं च ।

१९८९ वैक्रमाब्दे

प्रकाशः—

श्रेष्ठिप्रवरः श्रीगौरीशङ्करगोयनकाः,
अच्युतप्रन्धमालाकार्यालयः,
काशी ।

मुद्रक --

श्रीश्रेष्ठिजयकृष्णदासगुप्तः,
विद्याविलासमुद्रणालयः,
काशी ।

श्रीविश्वेश्वरः शरणम् ।

किञ्चिद्वक्तव्यम् ।

सहस्रमिदमावेद्यते यदस्यामन्युतग्रन्थमात्रायां नवमपुष्पत्वेन
श्रीसूर्यनारायणशर्मचिरचितया टिप्पण्या श्रीराघवानन्दविरचितेन
विचरणेन च सनाथं श्रीभगवदादिशेषप्रणीतं परमार्थसारं प्रकाश-
मासादयतीति ।

अस्य परमार्थसारस्य रचयिता भगवान् आदिशेषश्च शेषनाग एव
इति एतदग्रन्थस्थितात्—

‘वेदान्तशास्त्रमखिलं विलोक्य शेषस्तु जगदाधारः ।

आर्यापञ्चाशीत्या वचन्य परमार्थसारमिदम्’॥ इत्यन्तिमान् पद्यात्,

‘जगदाधारः जगतामाधारभूतः शेषः अनन्तो नान्यः कोऽपि विप-
श्चित्’ इति विचरणात्,

बौद्धार्थनिरूपणग्रन्थावे लघुमञ्जूपायां

“तदुक्तं परमार्थसारे शेषनागेन—मृगतृष्णायामुदकम्” इत्यादि
व्याहरतो नागेशभट्टवचनाद्यावगम्यते ।

अत एव वैद्याकरणनागेशभट्टस्यास्मिन् महती आरूपेति तेन बहूनि
पद्यानि लघुमञ्जूपायामेव व्याख्यातानि परमार्थसारविचरणं च रचितं
श्रीराघवानन्दरचितविचरणवत् । परन्तु तत्र परमार्थसारं नानिर्वचनी-
यस्यातिपरतया व्याचष्टेऽपि तु सदसत्ख्यातिपरतया । परन्तु अस्माकं
दौर्भाग्येन तद्विविचरणं नाद्यावधि अस्माकं दृग्गोचरमिति नितरां
लिखतीव मे चेतः ।

एवं स्थिते व्याकरणग्रन्हाभास्यप्रणेता योगसूत्ररचयिता चरकप्रति-
संस्कर्ता च यः पतञ्जलिः स एवैतस्य परमार्थसारस्य रचयितेति सि-
द्धम् । युज्यते चैतत्—

‘योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन ।

योऽपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरतनतोऽस्मि’ ॥

इत्यभियुक्त्यचनान् कायिकवाचिकमानसिकप्रिविधिमलक्षपण-
ग्रन्थत्रयनिर्माणानन्तरं ब्रह्मविद्याप्रकाशकग्रन्थनिर्माणमपि पतञ्जले-

रावश्यकर्तव्यतामावहति, अन्यथा चित्तशुद्धिरुपाय प्रतिपाद्याऽपि चित्तशुद्धिफलाप्रतिपादनेन महर्षेर्न्यूनतापत्तिः स्यात् ।

विचरणकर्ता श्रीराघवानन्दयतिश्च श्रीकृष्णानन्दशिष्य इति अस्पष्टं विचरणस्य प्रारम्भिकश्लोकैरवगम्यते परन्त्वयं कदा भुवमल-
ञ्जकारेति नाद्यावधि निर्णीतम् ।

विचरणसमेतं परमार्थसारपुस्तकं पूर्वमनन्तशयने मुद्रितमाप-
इदानीं दुष्प्रापमिति पूर्वप्रकाशितेन विचरणेन नवीनया टिप्पण्या च
समेतं पुनरात्मानं प्रकाशयति ।

विचरणकर्ता सत्सङ्गलक्षणानिर्वचनीयाऽनादिर्भावरूपा ब्रह्म-
ज्ञाननियत्यां चाविद्येति प्रतिपादयति ।

टिप्पणीकारस्तु—सत्सत्त्व्यातिरूपा जन्त्याऽनात्मन्यात्माभिमान-
रूपा ब्रह्मज्ञाननियत्यां भविद्या इति प्रतिपादयति ।

विचरणकार अनिर्वचनीयस्य रजतादेरुत्पत्तिं प्रतिपादयति, टिप्प-
णीकारस्तु असत्तत्त्वं रजतादेर्भावं ।

विचरणकार अनादिर्जीव इति, उपाधिवैशिष्ट्येन जन्त्य इति
च टिप्पणीकारः ।

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विद्यतेतेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥

इति हरिमन्थस्य, हेलाराजरचिततद्व्याख्यानस्य, नागेशभट्टरचित-
तद्युग्मञ्जूपायाश्च दर्शनेन टिप्पणीकारमतमेव वैयाकरणानां सम्मत-
धुनिस्मृतिपुराणसमतं पातञ्जलमहाभाष्यसमतं चेति टिप्पणीदर्शनाद्
यगतं भविष्यतीति नात्र प्रयत्यते ।

यस्तुतस्तु टिप्पणीकर्तुरिह न किञ्चनापूर्वं मतं किन्तु मञ्जूपायां य-
था नागेशभट्टे प्रतिपादितम् तदेव कचिदक्षरमप्यपरिवर्त्य कचिच्च प-
रिवर्त्य लिखितमिति सहृदया विद्वाद्बुधैस्तु—

विदुषां विधेयस्य

सूर्यनारायणशर्मशुक्लस्य

विषयाः ।

(१) ग्रन्थावतरणम्

(२) प्रश्नप्रकारः

(३) उत्तरम्

(४) जीवपरैक्यकथनम्

(५) विद्योदयोपायनिरूपणम्

(६) विद्यास्वरूपनिरूपणम्

(७) विद्याफलभूतजीवन्मुक्तिनिरूपणम्

(८) मुक्तस्याशरीरपातं वर्तनप्रकारनिरूपणम्

(९) विदेहमुक्तिनिरूपणम्

(१०) क्रममुक्तिनिरूपणम् ।

॥ श्रीः ॥

श्रीभगवदादिशेषप्रणीतम्

→॥ परमार्थसारम् ॥←

श्रीराघवानन्दविरचितेन

विवरणेन समेतम् ।

अग्नीषोमात्मनानाबुधधरमखिलव्याप्तमास्याद्दिघदोष्णां

साहचैर्युक्तमन्तःकृतसुरनिबहं स्वप्नोद्भासिताशम् ।

नेत्रैरकेंद्ररूपैर्विलसितमनलोपाननं चित्रवर्णं

भूषकोटिप्रदीप्तावयवगवतु वो विश्वरूपं मुरारेः ॥ १ ॥

विघ्नपांसुमवधूय वायुवद्भक्तहृद्भगनदीप्तिदायिनम् ।

विष्कुरत्कलभवक्त्रविग्रहं विश्वनाथमानिशं भजामहे ॥ २ ॥

अमलकमलमध्ये सान्निविष्टाद्भयष्टिः

करजलरुहराजपुस्तकाक्षालिमाला ।

अखिलनिगमसारः सर्वभूतान्तस्स्था

भवतु भवमयानां भेदनी भारती न ॥ ३ ॥

श्रीमच्छाङ्करमार्गमध्यवसतिः शास्त्राश्रयालङ्कृतः

संसारार्कगमस्तितप्ततनुभिः संसेविताद्विर्जनैः ।

वृष्णानन्दमहीरहोऽमृतरसापूर्णैरपूर्वैः फलै-

धित्रां प्रीतिमुपासकेषु जनयन् जीयान् महीमण्डले ॥ ४ ॥

अशेषोपनिषत्सिद्धवस्तुतत्त्वानुगामिनी

राधवानन्दमुनिना शेषार्थेह विमृश्यते ॥ ५ ॥

परमार्थसारसंज्ञं ग्रन्थं चिकीर्षुराचार्यस्तस्याविघ्नपरिसमाप्तिप्रचयग-
मनाभ्यां शिष्टाचारपरिपालनाय च विशिष्टेष्टदेवताप्रणामलक्षणं मङ्गलं मूल-
तः सम्पादयन्नर्थत आरम्भापोक्षितं विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिलक्ष-
णमनुबन्धचतुष्टयमाविष्करोति—

परं परस्याः प्रकृतेरनादि-

मेकं निविष्टं बहुधा गुहासु ।

सर्वाल्यं सर्वचराचरस्थं

त्वामेव विष्णुं शरणं प्रपद्ये ॥ १ ॥

त्वां नित्यापरोक्षमात्मानमेव विष्णुं सदानन्दचिद्भूतं परमात्मानं
शरणं प्रपद्ये निजधामत्वेन विमृशामि । विष्णोरस्मदितरात्मत्वेऽनीश्वरत्वा-
न्नाश्रयणीयत्वमित्यत उच्यते—परस्याः प्रधानायाः जगन्मूलकारणभू-

ध्रीचन्द्रपरमादाब्जहृदयमाराध्य भक्तित ।

नागेशदर्मिस्तदिशा व्याख्यास्ये श्रेयकारिणाः ॥ १ ॥

तत्रभवान् पतमर्षिः पतञ्जलिः कायवाङ्मनसामशुद्धीः चरकमहाभाष्ययोग-
सूत्रेणादृत्य शुदान्त-वरगानां मोक्षेच्छावतां शिष्याणां 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्यु-
मेति नान्यः पन्था विद्यतेऽप्यन्ताय' इति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानमेव मोक्षकारणमिति संप्र-
तिपन्नानां ब्रह्मज्ञानजनकमुपनिषदर्थतात्पर्यं निर्णेतुमुपनिषदर्थतात्पर्यनिर्णायकं परमार्थ-
सारमेतं ग्रन्थमारम्भमात्रेण विष्णुरूपां परदेवतामानमति परम् इत्यादिना

परस्याः—जगत्कारणभूतायाः प्रकृतेरपि परं—कारणम् । एकम् अद्वितीय-
म् सर्वाल्यं—सर्वस्याधिष्ठानम् । सर्वचराचरस्थं—सर्वान्तर्धामिणम् ।

ताया प्रकृतेर्मायाशक्ते परं प्रधानं तस्या अपि स्वतोऽस्त्या अस्फुर
द्रूपायाश्च सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन प्रेरक न खलु शक्तिमतोऽन्यत्र शक्ति सती
स्फूर्तिमती वा स्याद्, अन्यथा स्वातन्त्र्येण शक्तिमत्त्वमेव हीयेतेति ना-
मान्तराद् भगवदुक्ति प्रसज्येत । सदानन्दविदेकरसत्वेऽपि स्वमायाश-
क्तिमाश्रित्य महदाद्यन्यन्ततत्त्वभ्रामतत्कार्यसमष्टिव्याष्टिदेहतद्धर्मविशेषसर्व-
स्वात्मना सदाप्रकाशमानमित्यर्थः ।

यथाहु —

“सदा सृष्टिविनोदाय सदा स्थितिसुखासिने ।

सदा त्रिमुवनाहारतृप्ताय भवते नमः” ॥ इति ।

तदेव सर्वेश्वरत्वेन विष्णोराश्रयणीयत्वं साधितम् प्रकृते परत्वे
हेतु अनादिमिति । नित्यसिद्धमित्यर्थः ।

नन्नादित्वं प्रकृतेरप्यस्ति सादित्वे मूलप्रकृतित्वासिद्धे । “अ

मूलप्रकृतित्वासिद्धेरिति । वस्तुतस्तु मायाया जन्यत्वमेव ‘सोम्य यथेकेन
मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं भवति वाचास्मभ्यं विकारो मामपेयं मृत्ति
कृत्येव सत्यम्’ इति दृष्टान्तेन ‘यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातमभवती’ति प्रतिज्ञया च
ब्रह्मातिरिक्तरूपं सर्वस्य जन्यत्वापेक्षया अन्यथा प्रकृतिपदव्यपदेश्याया मायाया अ-
जन्यत्वे ब्रह्मणस्तदकारणत्वात् ब्रह्मविज्ञानेन मायाविज्ञानासंभावत्वं सर्वविज्ञानप्रति-
ज्ञाया उपरोधः स्यात् । अत एव ‘माया तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु मोक्षरत्नम् ।
अस्यावयवभूतेस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्’ इति श्रुत्या मावयवत्वप्रतिपादनमुखेन
सूचितं जन्यत्वमुपपद्यते सावयवस्य घटस्य जन्यत्वदर्शनात् । अत एव च “प्रजापतिपतिं
विष्णुमनन्तमपराजितम् । प्रधानं गोरजयो कारणं कार्यभूतयो” इति विष्णुपुराणे
कार्यभूतयोरिति प्रधानं सर्वोर्विशेषेण संगच्छते ।

ततश्चानादित्य सिध्यतीत्याशयः । श्रुतिश्च “अथ नित्यो देव एको ना रायण” (नारा० २) इति ।

ननु जीवानां बहुत्वात्तत्स्वरूपस्यास्यैकत्वं न घटत इत्यत उक्तं बहुधा गुहासु निविष्टमिति । गुहावद्दुर्विज्ञेयस्वरूपा सदसदादिप्रकारेणानिर्वाच्या माया गुहा तस्या सत्त्वाद्यवयवभेदेन बहुवचनम् , निमित्ते सप्तमी, गुहासु स्वमायाशक्तिनिमित्तमेकमपि बहुधा निविष्टम् अनन्तजीवात्मना भासमानमित्यर्थः । श्रुतिश्च “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” (क० २-५ १९) इति । एव चेदुपाधीना मायानां पृथक्सत्त्वान्नैकत्वमित्यत उक्तं सर्वालयमिति सर्वस्यालयः सत्ताम्कृतिप्रदमुपादानमित्यर्थः । मायातत्कार्यप्रपञ्चावस्थितिहेतुत्वात् परम्य न ततोऽन्यत्वं कस्यापि सम्भवीत्यर्थः । सर्वालयत्वे हेतुः सर्वचराचरस्थमिति । सर्वेषु चरेष्वचरेषु च देहेषु स्थितम् अध्यक्षत्वेनानुप्रविष्टमित्यर्थः । त्वामेव विष्णुमिति जीवब्रह्मैकत्वं वेदान्तानां विषयोऽस्य विषयो दर्शितम् । तच्चाज्ञातविषयज्ञातसत्प्रयोजनं भवत्यखण्डानन्दानुभवात्मकत्वादिति विषयनिर्देशात् प्रयोजनमपि निर्दिष्टम् । ततस्तदनुभवकामोऽत्राधिकारीति च सूचितम् । एवमर्थद्विविधनिर्देशादेवास्यानेन ग्रन्थेन प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणसम्बन्धश्च प्रकटीकृत इति ज्ञेयम् ॥ १ ॥

नन्वात्मैव चेद्विष्णुः कुत सर्वेऽहं ब्रह्मास्मीति न पश्यन्ति कुतो

गुहा-सदसद्रूपा माया तस्या सत्त्वाद्यवयवभेदेन बहुवचनम् । मायायां सावयवत्वे मानम् । ‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्’ इति श्रुतिरेव । अनया श्रुत्या मायायां सावयवस्थप्रतिपादनेन जन्मत्वमाविष्टं निर्दिष्टमिति चेत्तदुपस्थात् ॥ १ ॥

वा 'मनुष्योऽस्मी'त्यन्यथात्मानं पश्यन्तीति चेत् तद्विचाराभावादित्याह—

आत्माम्बुराशौ निखिलोऽपि लोको

मनोऽपि नाचामति नेक्षते च ।

आश्चर्यमेतन्मृगतृष्णिकाभे

भवाम्बुराशौ रमते मृपैव ॥ २ ॥

निखिलोऽपि लोको जीववर्गः आत्माम्बुराशौ परमात्मावृता-
ब्धौ मनोऽपि नियमेन तत्स्वरूपोऽपि तद् नाचामति न किञ्चिदनुभवति
नेक्षते न जिज्ञासते च प्रत्युत मृगतृष्णिकाभे (तद्) मिथ्याभूतेऽनात्मनि
च भवाम्बुराशौ संसारहेतुगते देहादौ मृपैव आन्त्येव रमते आत्मबुद्धि-
करोति चेति यद् एतदाश्चर्यम् । अघटितत्वेऽपि भासमानत्वान् मायामात्र-
मित्यर्थः । अनेन विष्णोर्निजस्वरूपतिरोधानेन रूपान्तरप्रकाशेन वा शक्तिः
सा मायात्र प्रकृतिरित्युपदिष्टं भवति । पूर्वश्लोकेन पुरुषस्वरूपं चोपदिष्टम् ।
तेन प्रकृतिपुरुषतत्त्वजिज्ञासेहारभ्यत इति विकीर्णितं च प्रतिज्ञातं भवति ॥

कथं पुनरात्मजिज्ञासेदियात् , केन कस्य सकाशात् कथं वात्मा
जिज्ञास्य इत्यपेक्षायां तदुत्तरत्वेन ग्रन्थमवतारयति—

गर्भगृहवाससम्भवजन्म-

जरामरणविप्रयोगाब्धौ ।

आत्मानं स्वप्नशक्त्यैव निद्रापरशक्त्यैऽपि मायावशातिरोहितस्वरूपं स्वं
न पश्यति इति देहादावात्मबुद्धिं यत्करोति तन्मृपैव न सत्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

अनु सांसारिकमुक्तेन पुरुषार्थान्वेन प्रतिपद्यस्य जीवस्य ततो विरक्तिर्न स्यादिति

जगदालोक्य निमग्नं प्राह

गुरुं प्राञ्जलिः शिष्यः ॥ ३ ॥

जगद् आत्मानमन्यं च जीवलोकं गर्भगृहवाससम्भवजन्मजरा-
मरणविप्रयोगाब्धौ गर्भ एव गृहं गर्भगृहं तत्र वासस्य सम्भवः प्राप्तिः,
विप्रयोगः कलत्रपुत्रवितादीष्टवियोगः गर्भगृहवाससम्भवश्च जन्म च
जरा च मरणं च विप्रयोगश्च गर्भगृहवाससम्भवजन्मजरामरणविप्रयोगाः,
त एवाब्धिर्दुःखसमुद्रः तस्मिन् निमग्नमालोक्य तस्मादुत्तिर्तीर्षु कश्चित्
पुमान् शिष्यः तत्त्वजिज्ञासुः गुरुं “तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवामिगच्छेत् स-
मित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” (मुण्ड १-२-१२) इति श्रुतेः
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः” (गीता ४-३४) इति स्मृ-
तेश्च । तत्त्वज्ञं पुरुषप्रवरमुपेत्य प्राञ्जलिः बद्धाञ्जलिः प्राह । अयमर्थः-
प्राचीनोनैकजन्मविहितयज्ञदानतपोलक्षणसत्कर्मकदम्बकपरिशोधितान्तः-
करणः साक्षाधीतसकलवेदवेदान्तः श्रुतव्याकरणश्च सहस्रेषु कश्चित्
पुमान् वेदान्तवाक्यार्थापातज्ञानयोगाद् आत्मैव नित्यं वस्तु ततोऽन्यत्
सर्वमनित्यम् अतः सुखवत् प्रतीयमानोऽयं पुत्रवित्तकलत्रादिसंसारो
वस्तुतो दुःखमेवेति निश्चित्य ततो विरागं गत्वा सांसारिके सुखफलमा-
त्मतत्त्वज्ञानमेव काङ्क्षमाणस्तच्छेषत्वेन , श्रुतशमदमादिसाधनसम्पन्नो
मूत्वात्मतत्त्वसाक्षाद्बोधवन्तं जीवन्मुक्तं गुरुवरं यथाविध्युपगम्य बद्धाञ्जलिः
पप्रच्छेति ॥ ३ ॥

मोक्षसाधोपदेशोऽनर्थकोऽधिकारिणोऽलम्भादिति सांसारिकं एवं गर्भवासादिजन्म-
दुःखभिन्नतवात् दुःखमेवेति विरक्तिरपश्यत इत्याह—गर्भेति ॥ ३ ॥

प्रष्टव्यमस्ति चेत् पृच्छेत्यत्राह—

दीर्घेऽस्मिन् संसारे

संसरतः कस्य केन सम्बन्धः ।

कर्म शुभाशुभफलद-

मनुभवति (नु) गतागतैरिह कः ॥ ५ ॥

कर्मगुणजालबद्धो

जीवः संसरति कोशकार इव ।

मोहान्धकारगहनात्

तस्य कथं बन्धनान्मोक्षः ॥ ६ ॥

गुणपुरुषविभागज्ञे

धर्माधर्मा न बन्धकौ भवतः ।

इति गदितपूर्ववाक्यैः

प्रकृतिं पुरुषं च मे ब्रूहि ॥ ७ ॥

दीर्घ-भवादाविति-प्रवाहन्वावेतादादित्वमित्यर्थः । जीव इति । पृथग्भवे जी-
वो जन्मः सा च जन्मता उपाधिर्वेदितेन । अत एवाग्रे-एवमात्मेप्रज्ञाद् बद्धः धेप्र
ज्ञातयो जाताः । साहचर्यादिव दहन्वा सम्प्रततो विस्तुलिङ्गस्य इति वक्ष्यति ।
धेप्रोत्पत्तिरेव तदुत्पत्तिरिति तस्याख्यातारः । आत्म्यं निवर्त्य गु विनेष्यांरमादाय ।
पूर्वं घटादयोऽपि उपाधिर्वेदितेन जन्मता, विनेष्यांरमादाय च निव्याः तत्तदाका-
रादिवेदितप्रकृत्य बद्ध गतादित्वान् । अत एवाग्रे 'बद्धरिपर एते विभानि मलिन्या
रायेषु सर्वेषु । तद्वत्कर्मोपाधिष्ववस्थितो भानि परमात्मनः ॥' इति वक्ष्यति । भानि
विनेष्यतयेत्यर्थः । अत एव द्रव्यं निव्यमिति महाभाष्यं संगच्छते ।

गहनात् मोहोऽविद्या स एवान्धकारस्तमः तेन हेतुना गहनात्
दुरुच्छेदाद् बन्धनात् कर्मगुणबन्धात् कथं केनोपायेन केन
वा प्रकारेण तस्य मोक्षः । प्रकृतिपुरुषविभागज्ञानेन पुंसः कै-
वल्यलाभो मोक्ष इत्यत्राह—गुणपुरुषविभागज्ञे धर्माधर्मां कथं
बन्धकौ न भवत इति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञतत्त्वज्ञानफलविषयः प्रश्नः । सर्व-
स्यास्य इति गदितेति सम्बन्धः । अत्र प्रकृतिं पुरुषं च मे ब्रूहीति
प्रधानं वाक्यं परमपुरुषतच्छक्तिविषयत्वाद् वाक्यान्तराणि तच्छेदभूता-
न्येवेति विभागः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

उत्तरमुत्थापयति—

इत्याधारो भगवान्

पृष्टः शिष्येण तं स होवाच ।

विदुषामप्यतिगहनं

वक्तव्यमिदं शृणु तथापि त्वम् ॥ ८ ॥

इति एवं शिष्येण पृष्टो भगवान् आधारोऽनन्तः स गुरुः
तमुवाच ह किल, कथं हे शिष्य । इदं त्वया पृष्टं वक्तव्यं वदतु
विदुषामप्यतिगहनं दुर्विज्ञेयम् । तथापि वक्ष्यामि । शृणु तच्छ्रवणे
सावधानो भव ॥ ८ ॥

परिहारमारभते—

सत्यमिव जगदसत्यं

मूलप्रकृतेरिदं कृतं येन ।

इदम् असत्यं जगत् सत्यमिव मूलप्रकृतेः येन कृतं दर्शितमित्यर्थः ।

तं प्रणिपत्योपेन्द्रं

वक्ष्ये परमार्थसारमिदम् ॥ ९ ॥

इदं परमार्थतयेव भासमानं सत् आत्मनोऽत्यन्तासत् शशविपा-
णादेश्च जन्मविनाशाभावात् तदुभयाश्रयत्वेन सदसद्विलक्षणम् अत एव

एतेन अनिर्वचनीयकण्डुत्पत्तिः निराकृता । सत्यमिष्टेत्पनेन जगत् आरोपितत्वं
स्वीकृतम् । यद्वा पूर्वपूर्ववासनावशात् सत्यत्वेनापि प्रतीतिः ।

नच धस्ततो जगतो भाने बौद्धमतप्रवेश इति वाच्यम् । बौद्धेन जगति
आरोपितमत्राप्याप्यनङ्गीकारात् आत्मनस्तेनानित्यत्वाङ्गीकाराच्च वैपम्यात् ।

किञ्च अनिर्वचनीयस्य जगत् उत्पत्तिश्चोकारे ध्यादिना मृदांरिव ब्रह्मणोऽपि
विकारिण्यापत्तिः भ्रमविषयेन विकारिता तु न कापि दृष्टवती ।

किञ्च रजनोत्पादप्रसिद्धसामर्थाविरोधे यया सामग्या रजताद्युत्पत्तिस्तपैश्च सा-
मग्या विषयासत्त्वेऽपि ज्ञानान्बुधगमे बाधनाभावः । किञ्चानिर्वचनीयोत्पत्तिबाधे
तस्य तस्य रजन-वाद्याध्वनया तस्य तद्वति नत्प्रकाररूपेण प्रमात्वापनिश्च ।
तदुक्तं योगसूत्रे 'विवर्त्यो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठमिति । एतेन भावरूपा अनिर्व-
चनीया धार्येति कैश्चिदुक्तं परास्तम् ।

सदसद्विराद्धमिति । इदमपुनर् नान्वित्वात्सत्त्वम् असद्विराद्धात्सत्त्वमिति
उभयरूपत्वमेव प्राप्नोति तच्च विरोधवारणाय मत्प्रमारोपितमिति भेदाभेदयोरिव त-
योर्न विरोधः सदसद्विलक्षणस्य यन्तुन लोभ्यगृह्यार बाध्यदर्शनात् । अत एव सां-
ख्यसूत्रे 'नासत् कयातिर्दृष्टव्यं' 'नानिर्वचनीयस्य तदभावात्' इति अनिर्वचनीय-
क्याने म्नाइनमारचितम् । तस्मात्सदसत्कयातिराद् श्रेयान् तदुक्तं सांख्यसूत्रे
'सदमतक्यातिर्वावाचाम्यामिति सूत्रेण ।

अमे ज्ञानाकारस्यैव विषये आरोपः । सन्नितृष्टानाकारं विहायामन्निष्ठदूर-
स्थरजतारोपं मानामावात् तदा दृष्टमपुना नास्ति इति स्वरूपतो बाधानुभवाच्च य-
थाहुः 'बुद्धिमिदं तु तदस्य' इति ।

असत्यं महदाववन्त्यन्तं जगद् येन मूलप्रकृतेः स्वमायाशक्तेर्हेतोः
सत्यमिव कृतं सृष्टं तमुपेन्द्रं विष्णुं प्राणिपत्य भक्तिश्रद्धापुरस्सरं नत्वा
इदं विद्वदनुभवासिद्धं परमार्थसारम् उपनिषदर्थतत्त्वं वक्ष्ये वक्ष्यामि॥९॥

प्रकृतिं पुरुषं च मे ब्रूहीति प्रश्नोत्तरं तावत्संगृह्णाति—

अव्यक्तादण्डमभू-

दण्डाद् ब्रह्मा ततः प्रजासर्गः ।

मायामयी प्रवृत्तिः

संह्रियत इयं पुनः क्रमशः ॥ १० ॥

नच ज्ञानलक्षणासन्निकर्षेण हरेऽनुभूतरजतस्य प्रतीतिरिति वाक्यम् । ज्ञान-
लक्षणाया संनिकर्षत्ये मानाभावात् स्रग्भि चन्दनं पश्यामीत्यनुव्यवसायस्तु निष्प्रा-
माणिकः । तत्र सौरभमानं मानस्मानुमानिकं वेति न कश्चिद् दोषः ।

ननु स्वप्ने भ्रमादौ च अनिर्वक्योत्पत्तेरनङ्गीकारे 'न तत्र रथा न रथयागा न
पन्थानो भवन्ति अथ रथान् रथयोगान् पथः सज्जे' इति स्वप्नविषयधृतिप्रतिपादित
सृष्टासंप्रतिपादनेन 'नेदो वा प्रायदर्शनात्' इत्यधिकरणसिद्धान्तेन दुर्बलेन उपसंहारेण
रथादिषुष्टिवचनस्य भाक्तत्वादिति तत्त्वम् ।

तथाहि 'उच्चैर्ऋचा क्रियते । उपांशु यजुषा । उच्चैः साम्ना' इति तत्र विधि-
वाक्ये धृता मन्त्रवाचिन ऋगाद्यः शब्दास्तेन उच्चैस्त्वादयो मन्त्रधर्माः पूर्वच
यजुषदोत्पन्ना अक्षर्युगा प्रयुज्यमाना अपि ऋच उच्चैरेव पठनीया इति पूर्वपक्षः
सिद्धान्तस्तु असंज्ञातिरोधित्वेन प्रबलमुपक्रममनुसृत्य तद्वशेन उपसंहारो नेतव्यः
उपक्रमे हि वेदशब्दः धृतः, त्रयो वेदा असृज्यन्त । अग्नेर्ऋग्वेदः । वायोर्यजुर्वेदः ।
आदित्यात्सामवेदः । इति उपक्रमगतवेदानुसारेण विष्णुश्चेतागतानामप्यृगादिशब्दा-
नां वेदपरत्वे सत्पृथोऽपि यजुर्वेदोत्पन्ना उपांशु पठनीया इति पूर्वच उपसंहारापेक्षया
उपक्रमस्य प्राबल्यम् ।

मायामयीति । सद्यस्मदुपाविद्यामयीत्यर्थः । अयं भावः नियतराज्यरिपा-

अव्यक्तात् परमपुरुषेक्षिताद् महदादिक्रमेण अण्डं ब्राह्मम्—
अभूत्-अण्डात् पुरुषानुप्रविष्टाद् ब्रह्माभूत् । ततः ब्रह्मण प्रजासर्गः
प्रजानां चराचराणां सर्गो जन्माभूत् । एवम् इयं मायामयी मायोपाधिका
पुनः पुनः प्रवृत्तिः कार्यसृष्टिं क्रमशः संहियते सगृह्योपदिश्यते सद्धि -

नारायण परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसम्भवम् ।

अण्डस्यान्तस्त्वमे लोका सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥ इति ।

नचात्र स्वतन्त्रादव्यक्तादण्डोत्तरतिरभिप्रेता “सत्यमिव जगदसत्य
मूलप्रकृतेरिदं कृतं येने”ति—परमेश्वरस्यैव स्वमायाशक्त्या विश्वात्मना
विवर्तितत्वाक्ते, “तस्माद्वा एतस्मादात्पिन आकाशं सम्भूतं” (तै० २-
१-१) इति श्रुतेश्च । एवमविश्वनिदानं प्रकृतिं पुरुषश्चेति तयोः स्वरूपं
सामान्येनोपादिष्टम् ॥ १० ॥

अथ पुरुषस्य मायातत्कार्यानुप्रवेशवशेनान्तर्यामित्वेन जीवत्वेन चा-
यस्थितस्य स्वरूपं निरूप्यते । तत्र ‘मायामयोऽपि’ इति, द्वादशार्थाभि-
जीवस्य तत्त्वं प्रकाशयते । यन् तावत् पृष्टं ‘दीर्घेऽस्मिन् ससारे ससरत्

कानां सर्वप्राणिकर्मणामुपभोगेन सद्यः सर्वस्य जगतो मायायां लभो भवति सा च
स्वकारणे परमेश्वरं लोयने लयश्चायमपुनर्मावपञ्चको नात्पन्तिको नादा उत्तरसर्गांनु-
पपत्ते । नापि सर्गायाऽभ्यासम् प्रतिभाममात्रसरोत्स्य वस्तुनोऽजरभावे तद्भावस्यैवा-
परो किन्तु सत्तेव तिष्ठति कार्यप्रवृत्त्यभावात् स्वप्रतिष्ठेश्वरप्रकाशान्द्वारप्रन्तनिर्विक-
ल्पकतया तद्गुणादाभिमनान्यभावात्प्रायेव । ततोऽप्राप्तपरिणामैः प्राणिकर्मभिः प्राप्तप-
रिणामैः स्वफलप्रदानाय भगवतोऽनुद्विष्टाविना सृष्टिर्मायापुरुषावाविर्भवत मत्
परमेश्वरस्य सिमृष्टात्मिकामायावृत्तिर्नायने ततः अण्डम् जायते इति ।

कस्य केन सम्बन्ध, इति तत्राह—

मायामयोप्यचेता

गुणकरणगणः करोति कर्माणि ।

तदधिष्ठाता देही

सचेतनोऽपि न करोति किञ्चिदपि ॥ ११ ॥

पूर्वोत्तरार्धयोः साम्यादार्यविशेषोऽयम् । गुणकरणगणः कार्य-
करणसङ्घातो मायामयः—मायाशक्त्यालिङ्गितस्य परमेश्वरस्य विवर्तः सः
अचेतनोऽपि कर्माणि शुभाशुभमिधरूपाणि करोति यस्तु तदधि-
ष्ठाता तस्याध्ययभूतो देही जीवः, स चेतनोऽपि किञ्चिदपि कर्म न
करोति चिदेकरसत्वेन स्वरूपचलनात्मनः कर्मणस्तस्मिन्नसम्भवात् ॥११॥

नन्वेतन्तत्वात् स्वतो निश्चेष्टस्य कार्यकरणसङ्घातस्य कथं चेतन-
सालिध्यादेव प्रवृत्तिरित्यत्राह—

यद्वदचेतनमपि सन्-

निकटस्थे भ्रामके भ्रमति लोहम् ।

तद्वत्करणसमूह-

श्चेष्टति चिदधिष्ठिते देहे ॥ १२ ॥

भ्रामके अयस्कान्तमणौ निकटस्थे अचेतने स्वतो निश्चेष्टमपि
लोहं भ्रमति चेष्टते यद्वत्, तद्वत् देहे चिदधिष्ठिते चेतनेन
“अहं मनुष्य” इत्यादि प्रकारेण स्वीकृते करणसमूहः कार्यकरणस-

ज्ञातः चेष्टति चेष्टते । धृतभङ्गभयात्परस्मैपदम् ॥ १२ ॥

मा भवतु कर्मसु साक्षात्कर्तृत्वमात्मनः, हेतुकर्तृत्वं स्यात् तेन वि-
ना बुद्ध्यादीनामप्रवृत्तेरित्यत्राह—

यद्वत् सवितर्युदिते

करोति कर्माणि जीवल्लोकोऽयम् ।

न च तानि करोति रवि-

र्नकारयति तद्वदात्मापि ॥ १३ ॥

यद्वदयं जीवलोकः सवितर्युदिते कर्माणि स्वस्वामिमितानि
करोति तथापि रविस्तानि न करोति न कारयति च तद्वद् आ-
त्मनि देहं प्रविष्ट एव गुणकरणगणः कर्माणि करोति । एवमपि आत्मा
तानि न करोति न कारयति च ।

तदुक्तं भगवता ।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ।

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ॥ (गी० ५-१३-४) इति ।

कर्मेन्द्रियाणि खलु पञ्च तथापराणि

बुद्धीन्द्रियाणि मनआदिचतुष्टयं च ।

प्राणादिपञ्चकमथो वियदादिकं च

कामश्च कर्म च तमः पुनरष्टमी पृः ॥

चेष्टतीति परस्मैपदमुदात्तेत्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात् । अनित्यत्वे मानं
तु धक्षिणी टित्वरणमेव । नचेदिदिदन्तत्वाभावरूपपादनद्वारा नुममाकार्यं तदिति
वाच्यम् इकारम्यानेऽकारपाठेनापि नुमभावस्य संपादयितुं शक्यत्वात् । धृतभङ्ग-
भयादिति तु न युक्तम् कपेः शब्ददारिद्र्यमूच्यतया न्यूनत्वापादकत्वादित्यलम् ।

इत्युक्तलक्षणं पुर्यष्टकमात्मनः संसारसम्बन्धे हेतुः । स च माया-
मयत्वादवास्तवोऽनादिश्च प्रवाहतः । तेन तत्त्वबोधान्निवर्तत इति
श्लोकत्रयार्थः ॥ १३ ॥

अथ “कर्म शुभाशुभफलदमनुभवति गतागतैरिह क” इति
प्रश्नोत्तरमाह—

मनसोऽहङ्कारविमू-

र्च्छितस्य चैतन्यबोधितस्येह ।

पुरुषाभिमानसुखदुः-

खभावना भवति मूढस्य ॥ १४ ॥

इह मायाकार्येषु मध्ये मनसो मूढस्याचेतनस्यापि चैतन्यबो-
धितस्य स्वतादात्म्यं गतेनात्मचैतन्येन प्रकाशितस्य अत एव अहङ्कार
विमूर्च्छितस्य अहंमत्पयास्पदीभूतस्य पुरुषाभिमानसुखदुःखभावना
भवति ‘पुरुषोऽहं’ ‘दुःख्यहं’ ‘सुख्यहमि’त्यभिमानो भवतीत्यर्थः ॥१४॥

ततः किमित्यत आह—

कर्त्ता भोक्ता द्रष्टा-

स्मि कर्मणामुत्तमादीनाम् ।

मूढस्याचेतनस्य भनमः चैतन्येन प्रकाशितस्य ‘अहं सुखो’ ‘अहं दुःखो’त्यादिभि-
मानो भवति । एवं कर्तृत्वादेर्बुद्धिधर्मस्य स्वस्मिन्नयतोऽपि आत्मा स्वस्मिन्नभिन्त्ये
षुदितादात्म्याध्यासात्, वस्तुतस्तु बुद्धौ चैतन्यमात्मनि कर्तृत्वादयश्च धर्मा न सन्ती-
भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥

इति तत् स्वभावविमलो

ऽभिमन्यते सर्वगोऽप्यात्मा ॥ १५ ॥

यस्माच्चैतन्यानुप्रविष्टस्य मनसः पुरुषत्वाद्यभिमानः तस्मात् स्वभाव-
विमलः सर्वगोऽपि च आत्मा द्रष्टा प्रमाता अस्मि उत्तमादीनां
वेदिकादीनां कर्मणां कर्तास्मि, तत्फलानां भोक्तास्मीति च अभिम-
न्यते । सर्वगतस्य शिष्यविशेषद्रष्टृत्वं प्रभद्रष्टृत्वं स्वभावविमलस्य कर्म-
कर्तृत्वं तत्फलभोक्तृत्वं च न सङ्गच्छते । तथापि पुर्यष्टकतादात्म्याध्यासा-
दात्मनि तत् सर्वमध्यारोपयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

तद्द्वारेण स्थूलदेहसम्बन्धात् सुरनरनारक्त्यं च यातीत्याह—

नानाविधवर्णानां

वर्णं घत्ते यथामलः स्फटिकः ।

तद्वदुपाधेर्गुणभा-

वितस्य भावं विभुर्घत्ते ॥ १६ ॥

यथा लोके अमलः स्फटिकमणिः स्वसन्निहितानां नानाविध-
वर्णानां यन्धूकादीनां वर्णं घत्ते रक्तं स्फटिकं इत्यादि, तद्वद् विभुः
आत्मापि गुणभावितस्य प्रकृत्या प्रकाशितस्य देहादिरक्षणस्य उपा-
धेर्भावं देवत्वमनुप्यत्वादिकं घत्ते स्वीकरोति ॥ १६ ॥

यथाऽमलः स्फटिकः स्वसन्निहितानां वर्णानां स्वसन्निहितानां स्फटिक-
स्फटिक इति प्रकृत्या प्रकाशितस्य देहादिरक्षणस्य उपाधेर्भावं
देवत्वमनुप्यत्वादिकं घत्ते स्वीकरोति ॥ १६ ॥

सर्वव्याप्तोऽप्युपाधिवशाद् देहोद्देहान्तरं लोकाल्लोकान्तरं च याती-
त्याह—

गच्छति गच्छति सलिले

दिनकरबिम्बं स्थिते स्थितिं याति ।

अन्तः करणे गच्छति

गच्छत्यात्मापि तद्वदिह ॥ १७ ॥

इह लोके सलिलप्रतिबिम्बितं दिनकरबिम्बं सलिले गच्छति
सति गच्छतीव स्थिते स्थितिं यातीव तद्वत् आत्मापि अन्तः करण-
प्रतिबिम्बितः अन्तः करणे गच्छति सति गच्छतीव स्थिते स्थितिं
यातीवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

अदृश्योपि दृश्यत्वं च तत्सम्बन्धाद् यातीत्याह—

राहुरदृश्योऽपि यथा

शशिविम्बस्थः प्रकाशते जगति ।

सर्वगतोपि तथात्मा

बुद्धिस्थो दृश्यतामेति ॥ १८ ॥

यथा राहुः सन्नपि तमःस्वभावत्वाच्च दृश्यते चन्द्रबिम्बे प्रतिबिम्बितस्तु दृश्यते
तद्वत् सर्वत्र वर्तमानोऽप्यात्मा दृश्यतां नैति बुद्धिस्थस्तु दृश्यताम् अस्मत्प्रत्ययविष-
यतां चैति तदुक्तं श्रीशङ्कराचार्यैः 'नायमेकान्तेनाविषयः अस्मात्प्रत्ययविषयत्वात्'
इति ॥ १८ ॥

यथा राहुरदृश्योऽपि शशिविम्बस्यः, प्रकाशते दृश्यो भवति,
तथा सर्वगतोऽपि बुद्धिस्थ आत्मा अदृश्योऽपि दृश्यतामेति अह-
प्रत्ययविषयो भवतीत्यर्थः । तदुक्तं श्रीभगवत्पादै “न तावदयमेकान्तेना-
विषयोऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वाद्” इति ॥ १८ ॥

यदि प्रयातृत्व कर्तृत्व भोक्तृत्व चात्मन औपाधिकं किं तर्हि निज-
रूपमित्यत्राह—

सर्वगतं निरुपमम्-

द्वैतं तच्चेतसा गम्यम् ।

यद्बुद्धिगतं ब्रह्मो-

पलभ्यते शिष्य बोध्यं तत् ॥ १९ ॥

यद् बुद्धिगतं तत् ततो हेतो चेत्तसा अस्मत्प्रत्ययेन गम्यं च
ब्रह्म आत्मस्वरूपम् उपलभ्यते, तत् सर्वगतं देशकालवस्त्वनवच्छिन्नं
निरुपमं परमानन्दस्वरूपम् अद्वैतं सजातीयविजातीयस्वगतमेदंशून्य
चिदेकरस बोध्यम् ॥ १९ ॥

नात्र बुद्धिशब्देनान्त (१)करणमात्र विवाक्षितं किन्तु सूक्ष्म शरीर-

इं शिष्य यस्माद् बुद्धिगतं सत् ब्रह्मोपलभ्यते अतः सर्वगतं निरुपमं परमा-
नन्दस्वरूपं चिदेकरसं बोध्यम् ॥ १९ ॥

(१) अस्या आर्यया प्राक् ‘आदर्शं मलरहितं यद्गुण विधिनन्ते लोकः ।
शालोक्यति तथात्मा विशुद्धबुद्धौ स्वमात्मानम्’ इति काचिदाशं पश्यते ख०
पुस्तके ।

मित्याशयेनाह—

बुद्धिमनोऽहङ्कारा-

स्तन्मात्रेन्द्रियगणाश्च भूतगणः ।

संसारसर्गपरि-

क्षणक्षमाः प्राकृताः हेयाः ॥ २० ॥

बुद्धिर्महत्तत्त्वम् मनोऽन्तःकरणं, अहङ्कारोऽहन्तत्त्वम् । तन्मात्राणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । इन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि पञ्च शानेन्द्रियाणि, वाक्पाणिपादपायूपस्थाः पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च । तन्मात्रगणाश्च इन्द्रियगणाश्च तन्मात्रेन्द्रियगणाः । भूतानि व्योमवायुतेजोजलावनयः तेषां गणो भूतगणः । त एते प्राकृताः प्रकृतिसम्भूताः । संसारसर्गपरिरक्षणक्षमाः संसारस्य सर्गे उत्पादने परिरक्षणे च क्षमाः शक्ताः आत्मनः संसारोपाधिभूता इत्यर्थः । अत एव मुमुक्षुभिर्हेया अनात्मत्वेन परित्याज्याः । एवं प्रकृतिपुरुषौ महदाद्यव्यन्तानि तत्कार्प्याणि चेति पञ्चविंशतितत्त्वान्यत्र दर्शितानि । प्राकृता इत्यनेन 'अव्यक्तादण्डमभूदि'त्यत्र महदादिक्रमेणेत्यावेदितं भवति ॥ २० ॥

आत्मनः संसारस्योपाधिकत्वेन फलितमर्थमाह—

धर्माधर्मौ सुखदुः-

खकल्पना स्वर्गनरकवासश्च ।

बुद्धिमनोऽहङ्कारादयाः सर्वे प्राकृताः संसारसर्गपरिरक्षणाय भावया कल्पिता असौ हेयाः परमार्थिकं कस्तु महौव तु ज्ञेयमित्याशयः ॥ २० ॥

वस्तुविचारे किञ्चिन्नामे इह परमार्थे आत्मतत्त्वे धर्माधर्मादयो न सन्ति किन्तु

उत्पत्तिनिधनवर्णा-

श्रमा न सन्तीह परमार्थे ॥ २१ ॥

इह आत्मनि परमार्थे यन्नुपनिवे मियामाणे धर्माधर्मादयो न
मन्तीत्यन्यथ औपाधिकस्य स्वटिक् गैरित्यादिवद्वास्तवत्वायोगात् ।
धर्माधर्मां शुभाशुभवर्मसम्कारां । सुखदुःखयोस्तत्फल्यौ कलना-
नुगृति सुखदुःखकल्पना । तदर्थं स्वर्गनरकयोर्वाप्त्यै स्वर्गनरकप्राप्तः
धर्माधर्माद्वैराग्यानमूनेऽस्मिन् लोके उत्पत्तिनिधनवर्णाश्रमाः उत्पत्तिश्च
निधनं च यज्ञश्चाश्रमश्च त्रयोक्ता ॥ २१ ॥

नन्वगतां कथं भानमित्यत्राह—

मृगतृष्णायासुदकं

शुचौ रजतं भुजङ्गमो रज्ज्वरम् ।

तैमिस्त्रिचन्द्रयुगल-

ज्ञान्तं निखिलं जगद्रूपम् ॥ २२ ॥

न चाथं पारमार्थिकत्वेन रजताद्यभावावगाही प्रत्यय, स्वरूपतो रजताद्यभावावगाहित्वात् । चाकचिन्त्यादिविषयदोषाच्च चक्षुर्द्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्तेः सावयवद्रव्यतया रजतसंस्कारवत्याः पुरोवस्थितवस्तुसंबन्धे तच्चाकचिन्त्यादुद्बुद्धसंस्कारवगाद्विषयदेशावच्छेदेन रजतज्ञानाकारेण परिमाणः ।

अनिर्वचनीयरजतोत्पत्तेरभावादेव क्षियाम् इति सूत्रे महाभाष्ये उक्तम् ।

“असत्तु खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं द्रष्टव्यम् कथं पुनरसंलिङ्गं वाक्यं द्रष्टव्यम् । मृगतृष्णावत् । तद्यथा मृगास्तृपिताः अपां धाराः पर्यन्ति न च ताः सन्ति यथा गन्धर्वनगराणि दूरतो दृश्यन्ते उपसृत्य च नोपलभ्यन्ते” इति अनेन बहिर्देशे असतो रजतस्य भ्रमे भ्रान्तमिति न तु दृढस्यरजतस्य अनिर्वचनीयरजतस्य वा । हरिरज्ज्वाह-

यथा सलिलनिर्भासो मृगतृष्णासु जायते ।

जलोपलब्धपुगुणाद्भीजाद् बुद्धिर्जलेऽस्ति ।

भ्रमे विरोपदर्शनात् प्राक् बहिःसत्त्वेन प्रतीतिस्तु तत्राविद्यानगतसत्तारोपात् ।

अतएव ‘सदमस्तूयानिर्वाधावाधान्यामि’ति सांख्यसूत्रे उक्तम् । शुक्लौ रजतानिकं च अखिलं जगद्रूपं भ्रान्तं भ्रमविषयः तैमिरिकचन्द्रयुगवत् ।

इदमत्र तत्राम् रजतावयवानां रजतोत्पादकानामसत्त्वेन कथं शुक्त्यादौ रजतोत्पत्तिः स्यात् ।

न ॥ लोकप्रसिद्धमान्यथा प्रातिभासिकरजतोत्पादः किं तर्हि काचकामलादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोवस्थितवस्तुसंबन्धे सति इदमाकारा चाकचिन्त्याकारान्तःकरणवृत्तिरिति तस्यां वृत्ताविदमश्चिद्धं चैतन्यं प्रतिबिम्ब्यते तत्र विषयवैतन्यनिष्ठा शुचित्वप्रकरिकाप्रविद्या चाकचिन्त्यादिदर्शनोद्बुद्धरजतसंस्कारवहिता रजतरूपायांकारेण परिणमते इति वाच्यम् ।

यथाऽस्य समस्य प्रसिद्धमामप्रोव्यतिरेकेऽपि रजतमुत्पाद्यते तथा राज्ञामक्षिपेऽपि रजतज्ञानमेवोत्पाद्यताम् किं रजतोत्पादकत्वन्येत्यदोषात् किं च अनिर्वचनीयरजतोत्पत्त्यद्गीकारे अनिर्वचनीयरजतत्वाश्रयत्वस्य शुक्तिराशौ ‘इदंरजतम्’ इतिज्ञानस्य भ्रमत्यागपत्तिः । तद्वत्यति—रजत्वं नास्ति शुक्ल इत्यादिना इत्य-
लम् ॥ २२ ॥

यथा मृगतृष्णायां मरुभूमिस्थमध्यादार्कमरीचिमण्डल उदकं, गुक्तौ रजतं रज्ज्वा भुजङ्गम्, इत्येत् । तैमिरिकचन्द्रयुगवत् । तिमिर चक्षुर्दोषः, तेन सम्भूत तैमिरिक चन्द्रस्य युगम् चन्द्रयुगं तैमिरिकं च तच्चन्द्रयुगं च तैमिरिकचन्द्रयुगं, तद्वद् भ्रान्तं अममात्रेण सिद्धं न वस्तुभूतं सत्त्वे बाधानुपपत्तेरसत्त्वे प्रत्यक्षप्रतीत्यनुपपत्तेः सदसत्त्वे द्वयोरप्यनुपपत्तेश्च सदसद्भ्यामनिर्वाच्यत्वान्निध्याभूतं तथा निखिलं जगद्रूपं भ्रान्तमात्माविद्यावशात् तत्रैवाध्यस्तमित्यर्थः । मिथ्यार्थप्रतीतेरप्रसिद्धिपरिहारायानेकदृष्टान्तोपादानम् । तथा च प्रयोगविगदपदं मिथ्यादृश्यत्वाद् विभक्तत्वादनात्मत्वाच्च मृगतृष्णिकोदकादिवदिति । किं पुनरिदं मिथ्यात्वं नाम । अधिष्ठानतत्त्वज्ञानबाध्यत्वमिति प्रतीतिः । किमेतदनुमानं स्यस्यापि मिथ्यात्वं साधयेत् किं वा न । नो चेत् तत्रैव दृश्यत्वादीनां व्यभिचारः । साधयति चेत् स्वव्याघातकता । सत्यम् । आत्मघातकमेवैतदागमवत् । सोऽपि “नेह नानास्ति किञ्चन” (बृ० ४-४-१९) इति ब्रह्मणि सर्वद्वैतप्रतिषेधं कुर्यात् द्वैतान्तर्म् । तदादाहमानमपि प्रतिषेधति । एव तदनुमाहकवर्करूपमिदमनुमानमपीति सन्तोष्यम् ।

न च स्वव्याघातकत्वं लोके काप्यदृष्टमिति वाच्यम् एधो नाशके ज्वलने स्वनाशकत्वदर्शनात् । एवमपि मिथ्यार्थस्य कथं तत्त्वावेदकत्वमिति चेत् को नाम वक्ति वादी मिथ्याभूतं वस्तुतदशवेदकमिति । तत्त्वद्वान्माकमात्मैव, स च स्वप्रकाश इति कथं मिथ्याभूता आगमादयस्तत्त्वबोधयेयुः । किं तर्हीह तै । इत्थं मिथ्याभूताया अविद्याया इतोऽपनयनमात्रम् । तच्च मिथ्यात्वेऽपि सम्भवति स्वप्नसिंहादिवत् । यथा स्वप्ने

दृष्टः सिंहादिर्मिथ्याभूतोऽपि मिथ्याभूतं स्वाप्नप्रपञ्चं समूलमपनयति, तथागतादिर्मिथ्याभूतोऽपि मिथ्याभूतं जाग्रदादिद्वैतमपनयतीति किन्नाभ्युपगम्यते । किञ्चान्यद् मिथ्यार्थस्य तत्त्वावेदकत्वमपि दृश्यते, दर्पणगतमुसप्रतिबिम्बादेस्तात्त्विकमुससंस्थानादिप्रकाशकत्वात् स्वाप्नकामिन्यादेः सम्यक्प्राप्त्यादिवोधकत्वाच्च । यथाहुः स्वप्नाध्यायविदः—

“यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।

समर्द्धं तत्र जानीयाद् (छा० ५-२-९) ॥”

इति । एवं प्रतिमादौ विष्ण्वादिदृष्टिरपि तत्तत्त्वबोधोपायत्वेन मिथ्यात्वेऽपि सर्वैरभ्युपगम्यते । तस्मात् प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमाने न दोषः कश्चिद् । विपक्षे बन्धस्य सत्यत्वेनानिर्गोक्षप्रसङ्गो बाधः ।

ननु दृश्यत्वमात्मन्यस्ति, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वोक्तेरिति चेद् न तस्य बुद्धिसम्बन्धोपाधिकत्वेनावास्तवत्वात् केवलस्यात्मनोऽहंप्रत्ययविययत्वाभावाच्च । स हि चित्प्रकाशावेशवशेन बुद्ध्यादिकम् अहं सुखी दुःखीत्यादिरूपेण भासयति । तत् कथमहंप्रत्ययः प्रत्यगात्मानं प्रकाशयेत् ।

ननु केवलस्याप्यात्मनः शास्त्रीयदृशा दृश्यत्वमस्ति अन्यथा तत्र शास्त्रवैमर्श्यादिति चेद् उक्तोत्तरत्वाद् आत्मतत्त्वाज्ञानापनयनमात्रमागमज्ञानं करोति न पुनरात्मानं प्रकाशयति तस्य स्वप्रकाशत्वादिति । श्रुतिश्च ‘अदृश्यो न हि दृश्यते’ इति । तदेवं माहुरित्फुर्बुष्टकैकान्तिकञ्चेतनः संसरति तस्य चायं संसारो नायीयत्वान्निर्धयेति प्रतीचः स्वरूपमुपदिष्टम् ॥ २२ ॥

यत् पुनः पृष्टं “कोशकार इव कर्मगुणजालबद्धो यः संसरति स

जीवः क "इति तत् परिहरन् "यद्वद् दिनकर" इति चतुर्दशार्याभिः
परस्वरूपं निरूपयति—

यद्वद्दिनकर एको

विभाति सलिलाशयेषु सर्वेषु ।

तद्वत् सकलोपाधि-

प्ववस्थितो भाति परमात्मा ॥ २३ ॥

यद्वत् सर्वेषु सलिलाशयेषु जलाशयेषु अवस्थितो दिनकर
एक एव विभाति अनेकधा भाति तद्वत् सकलोपाधिषु सकलेशूपा-
धिषु कार्यकरणसङ्घातेष्ववस्थितः परमात्मैक एवानेकधा भाति ।
श्रुतिश्च—“एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा”

ननु छोके सुप्तादिविभ्रयानुभवान् भौतमादितन्त्रे तथैव प्रतिपादनाच्च भात्म-
मां मानात्वमेवास्थीयताम् तत्कथं सर्वगतं ब्रह्मैकमेत्युक्तमित्यादाङ्गु तन्नानात्वमपि
भ्रम एवौपाधिकं चेत्त्याह—दिनकर इति ।

यथा एक एवाकाशस्य आदित्यः तत्तज्जलाशयेषु प्रतिहतचक्षुषा उपाधिवशात्पू-
र्वैवात्मनावशाच्च नानात्वेन गृह्यते तथा सकलोपाधिषु घटादिष्वपि विशेष्यतयाऽव-
स्थितः एक एव परमारमा नानात्वेन भाति । तत्तदाकारादिविशिष्ट एव ब्रह्मणो घटा-
दित्वात् । अत एव 'द्रव्यं नित्यमिति' मद्वाभाष्ये उक्तम् । अत्र कैयटः 'तत्तदाकारं
तत्तद्ब्रह्मपञ्चातिरूपं वा अस्त्यमुपाधिभाधित्य तदवच्छिन्नं ब्रह्मैव द्रव्यम्' इति ।

एतेन मृदोऽनित्यत्वाद् द्रव्यं नित्यमित्युक्तमित्यथास्तम् । मृदोऽप्याकारमात्रतया
ब्रह्मण्येव पर्वयमानात् । 'वाचारम्भणं विहारोऽनामधेयं मृत्तिहेत्येव मत्यम्' इति
श्रुतिवत् । तथा ॥ श्रुतिः ।

यथा स्वर्वाण्योत्तिरात्मा विह्वानैरांमिज्ञां बहुधैर्योऽनुगच्छत् ।

(श्वे० ६-११) इति । स्मृतिश्च—

एक एव तु मृतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकया बहुधा चैव दृश्यते बलचन्द्रवद् ॥ इति ॥ २३ ॥

यदैवं परमात्मैव जीवात्मा तदा मनुष्योऽहमिति बुद्धिभ्रान्तिरेवेत्याह—

खमिव घटादिष्वन्त-

र्वाहिः स्थितं ब्रह्म सर्वपिण्डेषु ।

देहेऽहमित्यनात्मनि

बुद्धिः संसारबन्धाय ॥ २४ ॥

घटादिषु खमाकाशमिव ब्रह्म सर्वपिण्डेषु सर्वेषु पिण्डेषु देहे-
ष्वन्तर्वाहिश्च स्थितं व्याप्तम् उपाधिपरिच्छिन्नतया तदपरिच्छिन्नतया च
तत्र तत्र वर्तमानम् “एवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञा-
नघन एव (५०-४-५-१३) इति श्रुतेः । अतः अनात्मनि देहे-
ऽहमिति बुद्धिः संसारबन्धाय, संसारबन्धहेतुर्भ्रान्तिरेवेत्यर्थः ॥२४॥

उपाधिना क्रियते भिन्नरूपो देवः क्षेत्रज्ञेयमजोयमात्मा । इति ।

यथा भिन्नक्षेत्रज्ञेयः आदित्यो भासते श्वक् ।

एक आत्मा शरीरेषु भिन्नवद्भासते तथा । इति स्मृतिश्च ॥ २३ ॥

संसारहेतुं भ्रान्तिमाह—खमिवेति । घटादिषु अन्तर्वाहिश्च यथाऽऽकाशं वर्त-
मानं तथा सर्वपिण्डेषु सर्वदेहेषु अन्तर्वाहिश्च स्थितं ब्रह्म इति देहस्यानात्मत्वम् । इति
अनात्मनि देहेऽहं गौरः अहं मनुष्य इति या बुद्धिः सैव अविद्या संसारहेतुरित्यर्थः ।
तदुक्तं योगसूत्रे अक्षित्याशुचिदुःखानां तमस नित्यशुचिउषात्मन्मातिरविद्येति ।
एतेन अनिर्वचनीया भावरूपाऽविद्येति मतमपाकृतं वेदितव्यम् इति ॥ २४ ॥

कथं पुनरात्मा प्रतिपत्तव्य इत्याह—

सर्वविकल्पनहीनः

शुद्धो बुद्धोऽजरामरः शान्तः ।

अमलः सकृद्विभात-

चेतन आत्मा खवद्व्यापी ॥ २५ ॥

चेतनः दृश्यत्वेन घटादिवदचेतमाद् देहाद् व्यतिरिक्तो जीव आत्मा परमात्मैवेत्यन्वयः । तत्साधनार्थानि विशेषणानि । सर्वविकल्पनहीन सर्वैर्विकल्पनैः अस्ति वा नास्ति वाय, नित्योऽनित्यो वा, एकोऽनेको वेत्याद्यैः सशयैर्विहीन सर्वसशयसाक्षित्वात् ।

ननु तथात्व देहस्याप्यस्ति प्रत्यक्षत्वादिति स एवात्मा स्याद्, नेत्याह—शुद्ध इति । विष्णुव्रभाजन (त्वात्) त्वद्मासपिण्डात्मकत्वाच्चाशुद्धस्य देहस्य नास्मत्वमित्यर्थः । तथापि प्राण एवात्मा स्यात् तस्य निर्लेपत्वेन शुद्धत्वादित्यत उक्त—शुद्ध इति (बोधशक्तिहीनत्वात् प्राणस्य बाह्यवायुवदनास्मत्वमित्यर्थः । एवं चेन्मन एवात्मा स्यादित्यत उक्तम् अजरामर इति । सुषुप्त्यादावभावेन मनसो नश्वरत्वान्नास्मत्वमित्यर्थः । तर्हि बुद्धिसन्तान एवात्मा स्यात् तस्याविच्छिन्नप्रवाहः

ननु किंस्वरूपमर्हि आत्मा—सर्वविकल्पैः सर्वविशेषैर्हीन 'निरवतं निरञ्जनम्' इति श्रुते । शुद्ध पापरहित 'शुद्धमपापविदम्' इति श्रुते । बुद्ध बोधस्वरूप 'विज्ञानं ब्रह्मे'ति श्रुते । अजरोऽमर इति उत्पत्त्यादिषड्विधभावविकाररहितः । शान्तः निःप्रपन्न 'शिवमद्वैतमि'ति श्रुते । अमल न विघ्ने मलमङ्गलानकार्यतालक्ष्ण

त्वादित्यत उक्तं शान्त इति । बुद्धिसन्तानस्य जन्मादिविकारवत्त्वा-
दात्मनश्च सर्वविकारद्रष्टृत्वेन निर्विकारत्वान्नात्मत्वमित्यर्थः । तर्हि नित्य-
सिद्धं शून्यमेवात्मा स्यादित्यत उक्तम्—अमल इति । शून्यस्य संवृ-
तिलक्षणेन मलेनावृतत्वात् सर्वावरणसाक्षित्वेनात्मन्यविद्यादिमलावरणा-
सम्भवाच्चानात्मत्वमित्यर्थः । तथापि बुद्ध्यादिनवगुणविशिष्टोऽहं प्रत्य-
यगम्यो जडद्रव्यविशेष एवात्मा स्यादित्यत उक्तं—सकृद्विभात इति ।
नित्योदितानस्तमितप्रकाशरूप इत्यर्थः 'तमेव भान्तमनु भाति सर्वम्'
(मु० २-२-१०) इति श्रुतेः । एवम्भूतत्वेऽपि क्षेत्रज्ञान्तरात् क्षेत्रेभ्यश्च
भिन्नः पुरुष आत्मा स्यादित्यत उक्तं खवद्व्यापीति । सर्वदेशकाल-
वस्त्वनुगतस्वरूप इत्यर्थः । अणुपरिमाणत्वे जीवस्य सकृदेवसर्वावयवगत
वेदनानुसन्धानं न घटेत परिच्छिन्नत्वे मनआदिवज्जडत्वं च प्रस-
ज्येत, मध्यमपरिमाणत्वे घटादिवद् दृश्यत्वमनित्यत्वं च स्याद् । अतो-
ऽस्य परिशेषात् परममहत्त्वं सिद्ध्यतीत्याशयः । जीवः परमात्मैव निर्वि-
कल्पत्वादियोगित्वाद् विपर्ययेण घटवदित्यनुमानमिह प्रयुक्तम् ।

न चात्राद्वैतवादिनो दृष्टान्तासिद्धिः परसिद्धेन परो बोधनीय इति न्यायाद्
व्यावहारिकस्य द्वैतस्याङ्गीकृतत्वाच्च । वस्तुगत्या वादिप्रतिवादिभेदादि-
कमपि नास्तीति कः कं प्रति किं साधयेद् दूषयेद्वा । तथा च श्रुतिः—
“यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति, यत्र वा अस्य सर्वमा-
त्मैवामूत तत् केन कं पश्येद्” (बृ० २-४-१४) इति । ये पुनर्जीवा-

यस्य सः 'आदित्यवर्णं तमसः परस्ताव' इति श्रुतेः । सकृद्विभातः 'सकृद्विभात'
इति श्रुतेः । चेतनः । चैतन्यात्म्या इति पाठे चैतन्यस्वरूपः 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इति श्रुतेः ।
खवद्व्यापी आकशवदपरिच्छिन्नः । आत्मेत्यर्थः ॥ २९ ॥

दात्मान्यः कश्चित् पर एव नास्तीति साध्यधर्मस्याप्रसिद्धिं मन्यन्ते, तेषा-
मपि सामान्यतः सिद्ध एवासौ, नो चेत् तन्निषेधानुपपत्तेः । यथाहुः—

“लब्धरूपे कश्चित् किञ्चित् तादृगेव निगिध्यते ।

विधानमन्तरेणातो न निषेधस्य सम्भवः” ॥

इति । विपर्ययेऽन्यतरस्यानात्मत्वापत्तिर्बाधः । आत्मनोऽन्यश्चासा-
वात्मा चेति हि विरुद्धम् । तदेवं ब्रह्मैवाहमस्मीत्यात्मा प्रतिपत्तव्यः “त-
त्त्वमसि” (छा० ६ ८-७) “अहं ब्रह्मास्मि” इत्यादि महावाक्यप्रमाण
(स्वार) स्याद् दर्शिततर्करूपानुमानाचेति सिद्धम् ॥ २५ ॥

स्यादेतत् ‘सर्वगतं निरूपमद्वैतमि’ति यदात्मनः सजातीयविजातीय-
स्वगतभेदशून्यत्वमुक्तम् । तत्र स्वगतभेदः सजातीयभेदश्च यद्यपि श्रुति
युक्तिभ्यामाशङ्क्य निरस्तौ एकः परमात्मैवाप्सु प्रतिबिम्बितार्कवदनेक-
धोषाधिभेदेन भासत इत्युपपादितत्वात् तथापि विजातीयभेदो जागर्ति
समाष्टिव्यष्टिदेहात्मन उपाधेः पृथक् सत्त्वादिति । तत्राह—

रसफाणितशर्करिका-

गुडखण्डा विकृतयो यथैवेक्षोः ।

तद्वदवस्थाभेदाः

परमात्मन्येव बहुरूपाः ॥ २६ ॥

विज्ञानान्तर्यामि-

प्राणविराड्देहजातिपिण्डान्ताः ।

आत्मनोऽन्यभेदमाह—यथैक्षोः, रसफाणितादयो विकृतयस्तथा आत्मन्येव
बहुरूपा विज्ञानान्तर्यामिप्रभृतयो व्यवहारा भवन्ति ।

व्यवहारास्तस्यात्म-

न्येतेऽवस्थाविशेषाः स्युः ॥ २७ ॥

प्राथमिकं मधुरद्रवरूपं रसः, पाकपिच्छिलं तत् फाणितं, शर्करिका-
पञ्चधारारूपं, गुडः पाकातिशयपिण्डीमूतरूपं, खण्डास्तच्छकलानि, रसश्च
फाणितं च शर्करिका च गुडश्च खण्डाश्च रसफाणितशर्करिका-
गुडखण्डाः । ते यथेक्षोर्विकृतय एक इक्षुरस एव तद्वत् परमा-
त्मनि एकस्मिन्नेव बहुरूपा अन्योन्यं विलक्षणाकारा अवस्थाभेदा
रूपविशेषा भवन्ति । के ते विज्ञानान्तर्यामिप्राणविराद्देहजातिपि-
ण्डान्ताः विशिष्टं सर्वोपरिष्ठद् वर्तमानं मूलप्रकृतेः परं चिदचिद्वेदम-
प्राप्तं ज्ञानं चैतन्यं विज्ञानं ब्रह्म “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” (बृ० ३९-२८) इति
श्रुतेः । (अन्तर्यामी पृथिव्यादियमयिता) “अन्तर्याम्यमृत” (बृ०
३-७-३) इति श्रुतेः । प्राणस्त्रिगुणात्मिकायां सत्त्वगुणप्रधानायां ज-
ड्यायां स्वमायाशक्त्यां प्रतिबिम्बितं तज्जीवरूपम् ।

प्राणास्तु प्रणवे जीवे जीविते परमात्मनि ।

इन्द्रिये वायुभेदे च बलान्तर्यामिणोरपि ॥

इति स्मरणात् । तावेतौ चिदचिदात्मना विवर्तमानस्य विज्ञा-
नस्य चित्कोटिगतौ “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाये” (श्वे ४-६) ति श्रुति
प्रसिद्धौ भेदौ । विराड्देहः समष्टिशरीरं पञ्चीकृतपृथिवीकार्यत्वात्
पृथिवीवदबादिमायान्तैस्तत्त्वैर्दशगुणोत्तरवृद्धैरावृतं मनआदिषोडशवि-

ननु निरुपाधिब्रह्मण एव विज्ञानरूपत्वाद्विज्ञानमित्यवस्थावर्गमधुक्मिति चेन्न
नामवैशिष्ट्येनावस्थात्वोपेक्षेदोषात् ॥ २६ ॥ २७ ॥

कारोपेतं पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णं ब्रह्माण्डम् । जातिपिण्डा-
देवत्वमनुप्यत्वपशुत्वपक्षित्वसरीसृपत्वस्थावरत्वादिजातिभेदयुक्ता व्यष्टि-
देहाः । एतावाचित्कोटिगतौ विज्ञानस्य भेदौ ।

ननु चैतन्यं कथं चेत्यात्मना विवर्त्तते ।

नन्वचेतना रज्जुः कथं चेतनसर्पतया विवर्त्तते । रज्जुतत्त्वाज्ञाना-
च्चेत् तर्हि चैतन्यमपि तदज्ञानाच्चेत्यात्मना विवर्त्तताम् ।

ननु मायामपि चेत्यान्तर्भूता तत् कथं सर्वं चेत्यं मायया चेतने-
ऽध्यस्तं भवेदिति चेद् न मायासम्बन्धोऽप्यस्य मायया, तस्या अपि
चेत्यान्तर्भूतत्वमित्युररीकरणात् । न चात्रात्माश्रयतादोषः । “न हि मा-
यायामघटितं किञ्चिदि”ति न्यायात् । यथाहुः—

“दुर्घटत्वमविधाया भूषणं न तु वूषणम् ।”

इति । तस्मान्मायासम्बन्धस्यापि तत्कार्यसम्बन्धस्यैव मायैव हेतुः ।
तदुक्तमाचार्यैः—

द्वारं तमोऽन्वयमपेक्ष्य दृशा हि दृश्यं ।

सङ्गच्छते सकलमत्र न वो विवादः ॥

गोहोऽपि दृश्यवपुरत्र च संवदध्वे ।

तस्मात् तदन्वयनिमित्तमपीह मोहः ॥

इति । तस्मात् समष्टिव्यष्टिस्थूलसूक्ष्मदेहतत्कारणान्यचेतनान्यपि
चेतनम्यैवाघटितघटनापटीयसो रूपाणि, तथा च श्रीवैष्णवे—

ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः ।

त(दे)वार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ॥

इति । अनुगृहीतं च भगवता—

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।

न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम् (गी० १०-३९)

इति । चिद्विवर्तश्चेत्यमित्यत्र सद्भिर्गुक्तिश्चोपदिश्यते—

प्राग्विवर्तोऽप्रकाशः स्यात् प्रकाशात्मतया विना ।

न च प्रकाशो भिन्नः स्यादात्मार्थस्य प्रकाशता ॥

इति । अन्तशब्दः स्वरूपवाची “अन्तोऽस्व्यवसिते मृत्यौ स्वभावे निश्चयेऽन्तिके” इति । अत्र रसस्थानीयं विज्ञानं, फाणितस्थानीयोऽन्तर्यामी, शर्करिकास्थानीयः प्राणः, शुद्धस्थानीयो विराड्देहः, तत्त्वण्डस्थानीया जातिपिण्डाः । विज्ञानं चान्तर्यामी च प्राणश्च विराड्देहश्च जातिपिण्डाश्च तथा तदन्ताः तत्स्वरूपाः ।

हन्त तर्हि परमात्मनो महान् स्वगतो भेदः प्राप्तः न च तदौपनिषदानामिष्टम् “एकम्” “एव” “अद्वितीयमि”ति पदत्रयेण श्रुतौ त्रिविधस्य भेदस्य बाधितत्वाद्, इतरथा मृदाविवद् विकारित्वापत्तेश्चेत्यत्राह—एते विज्ञानादिरूपाः तस्य चिन्मात्राकारस्यापरस्य आत्मन्यवस्थाविशेषाः चिदचिद्भेदाः चिद्भेदा अचिद्भेदाश्च व्यवहाराः व्यवहारोऽभिज्ञाभिषेदनम् उपादानमर्थक्रियेति चतुर्विधः तद्भेदमात्रसिद्धभेदाः न स्वरूपभेदवन्तः “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” (छा० ६-१-४) इति “अजायमानो ब्रह्मा विनायत” इति च श्रुत्यायमर्थ आविष्कृतः । एका विज्ञानावस्थैव वस्तुसती मायोचीर्णरूपत्वाद् रज्ज्ववस्थावद् अव-

स्थान्तराणि मायाकार्यत्वादवस्तून्येवेत्यर्थः । श्रुतिश्च—

कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः ।

कार्यकारणतां हित्वा पूर्णबोधोऽवाशिष्यते ॥

इति ॥ २६ ॥ २७ ॥

ननु चिदचिद्वेदस्य तदवान्तरभेदस्य च मिथ्यात्वेऽर्थक्रियाकारित्वं
न सङ्गच्छते । न खलु मृगतृष्णिकोदकस्नानेन तुष्यति कश्चिदित्यत्राह—

रज्ज्वां नास्ति भुजङ्गः

सर्पभयं भवति हेतुना केन ।

तद्वद् द्वैतविकल्प-

भ्रान्तिरविद्या न सत्यमिदम् ॥ १८ ॥

अयं सर्प इति भ्रान्त्याधिष्ठानभूतायां रज्ज्वां भुजङ्गो नास्ति ना-
यं सर्प इत्युत्तरकालं बाधितत्वाद् भुजङ्गोत्पत्तिहेतोस्तत्राभावाच्च तत् केन

ननु सर्वस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे कथं लौकिको व्यवहारो न हि शुभिरजतेन भूषण
निर्माणं संभस्तीरयत आह—रज्ज्वामिति ।

अयं भाव रज्ज्वां सर्पोन्पादकानां सर्पोऽवयवानामभावेन सर्पो नास्ति नहि केन
हेतुना भयं भवति । भ्रमरूपाविद्येति चेत् तद्वत्, इदं द्वैतविकल्पभ्रान्तिः भ्र-
मरूपादिभ्रान्तिः न सत्यमित्यर्थः । आत्मनि वासनारूपाविद्यामूलकं वासना-
रूपसूक्ष्मोपाधिवैशिष्ट्येनापि ब्रह्मभानं मननादिप्रतिपादकत्वतामस्त्येव । अविद्याया-
श्चाध्यासिकसम्बन्धेन परमात्मैवाश्रयः । भ्रमाधिष्ठानत्वमेव तद्विशेष्यत्वरूपं विवर्तो-
पादान्त्वम् ।

स्पष्टं चेत्—जनादि निघने ब्रह्मेत्याद्यष्टोके हरिषन्धे 'तत्त्वादप्रच्युतस्य
पञ्चानो भेदानुकारेणायत्याविभक्तान्वरूपोपपत्तिरिति विस्तृतः स्वप्नविषयप्रतिभा-

हेतुना सर्पभयं सर्पाद् भयं आन्तस्य भवति यदि मिथ्यावस्तुनः कार्यकरत्वं न भवेत् । मृगतृष्णिकोदकआन्तेरपि प्रथमत आह्लादकरत्वमस्ति । एवं शुक्तिरूप्यआन्त्यादेरपि द्रष्टव्यम् । अतो यद्वद् रज्जुसर्पभ्रान्तिरविद्यैव तद्वद् द्वैतविकल्पभ्रान्तिः । द्वैतविकल्पो द्वैतावभासः स चासौ भ्रान्तिश्च । द्वैतं च तद्विकल्पो भ्रान्तिश्च अविद्या अद्वितीयारामाज्ञानविनृम्भितैव तथापि कार्यकर्त्री च भवतीति शेषः । तदुक्तमाचार्यैः—

सत्त्वे न भ्रान्तिषाधौ स्तां नासत्त्वे स्यातिषाधकौ ।

सदसद्भ्रामनिर्वाच्याविद्या वेद्यैः सविभ्रमा ॥

इति । ततः किमित्यत उक्तं—न सत्यमिदमिति । यतोऽविद्यामयम् अत इदं द्वैतं न सत्यम् । असत्यमपि सत्यवद्भासत एव केवलम् । तस्मान्नाद्वितीयताहानिः ॥ २८ ॥

सर्वद् इत्यादिना । तत्तत्राह—रूपमन्यरूपात् । असत्यं वस्तुतो षड्विंशत्वात् । अविगतं तद्विष्टानेन । शब्दश्च—रूपमन्योपलम्भनात् । तादृशरूपोपमादिता तद्रूपप्रकारकज्ञानविशेष्यता । तदाह—स्थप्रविषयेति तद्व्याख्यातारः ।

पूनेन तत्तत्प्रागिकर्मवशान् बीजाङ्कुरन्यायेनानादिपूर्वसूक्ष्मासनयैव सर्पादिभ्रमरूपां घटादिभ्रमरूपां च सृष्टिमीधरः करोतीति सूचितम् ।

अत एव 'रज्जौ भुजङ्गो जात' इति न प्रत्ययः किन्तु 'रज्जुर्वा भुजङ्गमनो जात' इत्येव ।

एवं चानिर्जन्मोयभुजङ्गोत्पत्तिः प्रत्याख्याता धेदितव्येति दिक् ।

पूनेन अनिर्जन्मोय सृष्ट्यद्विलक्षणं जलादि मृगतृष्णद्रावुत्पद्यते यत्वं प्रसङ्गि प्रपञ्चः सृष्टादौ घटादि स्याज्जन्मचेति यत्केचिदुक्तं तदप्यास्तम् ।

तादृशानिर्जन्मोयस्याप्रसिद्धेः । किंच तस्य सद्भिन्नत्वादसत्यम् असन्निवृत्त्याद्यसत्त्वमिति द्विरूपतयापाति तत्र सत्त्वमारोपितमपत्त्वं यास्त्यमिति भेदाभेदयोरिव न तयोर्विरोध इति सदसत्त्वातिवादः सांख्याभिमतः समर्थितो भवतीति ॥

केयमविद्या नाम, कस्य कस्मिन् वाऽसावित्यत्राह—

एतत्तदन्धकारं

यदनात्मन्यात्मता भ्रान्त्या

न विदन्ति वासुदेवं

सर्वात्मान नरा मूढाः ॥ २९ ॥

अथ केयमविद्या कस्य चेत्याह—एतत्तदिति ।

यदनात्मनि देहादौ आत्मता आत्मबुद्धि एतत्तदन्धकारम् अविद्यैवेत्यर्थः ।
भ्रान्त्या उपलक्षिता अत एव मूढा सर्वात्मानं वासुदेवं न विदन्ति । एतेन न वि
दन्त्यनयेति अविद्यापदव्युत्पत्ति प्रदर्शिता ।

तथा ॥ सनत्सुजातीयभाष्ये—

“उभे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रवृत्ते

मोहो मृत्यु संमतो य कवीनाम् ।

प्रमोदं वै मृत्युमहं प्रवीमि

सदाप्रमोदामृतत्वं प्रवीमि ॥

इति पद्ये श्रीभगवत्पादेऽस्त्युक्तं ‘मोहो मिथ्याज्ञानमनात्मन्यवस्थाभिमान ।
अनेनाप्रहणान्यथाप्रहणात्मिका अविद्या सूचिता’ इति । अप्रहणमात्मस्वरूपा
ज्ञान तन्मूलकमिथ्याज्ञानात्मिका इत्यर्थः ।

श्लोकार्थस्तु अन्धपश्ये सनत्सुजातोक्ति —हे क्षत्रिय ये मृत्योरस्तिस्त्वनास्तिरूपे
प्रागुक्ते ते उभे आद्यप्रवृत्ते आदिसर्गमारभ्य प्रवृत्ते ।

ननु कथं तयोर्मिथो विरुद्धयो सत्यत्यमत आह—मोहो मृत्युरिति । भवदेयं
चिरोधस्तयोर्वैदि परमार्थरूपो मृत्यु इत्याह किन्तु यो मोहो मिथ्याज्ञानमनात्मन्या
त्माभिमान ॥ मृत्यु केषा चित्स्थीना समत अहं ममेति मिथ्याज्ञानस्यापि कार
णमारमानवधारणमात्माज्ञानं मृत्युं जननमरणदिमर्जनैर्यथोजगद्भव प्रवीमि तथा मदा
प्रमोदं स्वभाविकरूपणावस्थानममृतत्वं प्रवीमि इति ।

तदतदन्धकारम् अविद्या यदनात्मनि देहादौ आत्मता, भ्रान्त्या उपलक्षिता अत एव मूढा आत्मतत्त्वजिज्ञासाशून्या नराः सर्वात्मानं सर्वस्य चराचरस्यात्मानं स्वरूपभूतं द्रष्टारञ्च वासुदेवं सर्वात्मत्वेन न विदन्तीति । सदानन्दचिद्धनस्यात्मनः स्वरूपतिरस्करणेना-

धृम्वाद्यायतनाधिकरणे च “देहादिष्वनात्मस्य ‘अहमस्मि’ इत्यात्मबुद्धिरविद्या” इति शाङ्करभाष्ये उक्तम् ।

तथाध्यासभाष्येऽपि—

“युष्मदस्मप्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमः प्रकाशबद्धिरद्वैतस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तदमार्गामपि सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यनस्तपोरध्यासो मिथ्येति (नास्ति) भवितुं युक्तम्” इत्यनेन मिथ्याभूतेनालीकेन सकललोकशास्त्रव्यवहारानुपपत्तिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा “तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मज्ञातमन्योन्यधर्माध्यास्येतरेतराविवेकेन अस्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिगोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः सन्याहृते मिथुनीकृत्य ‘अहमिदम्’ ‘ममेदम्’ इति नैसर्गिको लोकव्यवहारः” इति निदगन्तितम् ।

तस्यैव आध्यासस्य ग्रहाणयाध्यासमशास्त्रमिति निष्कर्षः । तत्र सत्यं ब्रह्म विशेष्यम् । अद्वैतमुपाधयो विशेषणम् ।

स्पष्टीकृतं चैतदैतरेयोपनिषदि “सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति एष ब्रह्मैव इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवाः” इत्यादिना ।

विशेष्यांशस्यैव च नामधेयं भवति अहि घट इति घटत्वस्य नामधेयमिति कोऽप्यभ्युपैति । ‘नैसर्गिक’ इत्यनेन पूर्वपूर्वभ्रमजन्यः उत्तरोत्तरः संस्कारस्ततश्चोत्तरोत्तरभ्रम इति सूचितम् ।

एतेन भावरूपाऽविद्या भाष्यकृतोऽभिप्रेतेति मतमपास्तम् । इदमेव सूचयितुं ‘त’ मतमेवैलक्षणमध्यासमविधेति श्रुते’ इत्युक्तं भाष्ये भावरूपायाः कारणाविद्यायाः स्वाभिमतत्वे तु ‘अध्यासमपीति’ ध्यात् ।

संभावितानेकस्वरूपान्तरप्रकाशनशक्तिरविद्येति, प्रकृतिरिति, मायेति, प्रधानमिति, अक्षरमिति, शून्यमिति, चाभिधेयत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

किन्तर्हि वासुदेवादन्ये तदज्ञानमोहिता नरा. सन्तीति, नेत्याह—

प्राणाद्यनन्तभेदै-

रात्मानं संवितस्य जालमिव ।

‘तमेतमेवंलक्षणम्’ इत्यक्षरस्यास्येन ‘अहम्’ ‘मम’ इत्याद्या एवाविद्या । ‘वासुदेव सर्वमि’ति ह्रदौ तस्यैव निरोधित्वात् ।

योगसूत्रेऽपि “अनिम्याशुचिदु खानात्मसु नित्यशुबिमुखात्मलयातिरविद्या” इति लक्षणशुक्तम् । इति व्याससूत्रेऽपि एतद्विलक्षणस्याऽविद्यालक्षणस्यानुक्तं तस्यापीयमेव संमता ।

अत एव “पञ्चतन्मिर्मनोवद्वदपदिश्यत” इति सूत्रे प्रसन्नमप्रतिपिद्मनुमत भवतीति न्यायेन योगशास्त्राभिमत प्रमाणविपर्ययविरूपनिद्रास्मृतिरूप मनस्य पञ्च वृत्तयः परिपृच्छन्ते” इति भाष्ये उक्तम् ।

तस्मान्नमरूपा स्यूलाविद्या वासनारूपा चाव्यक्तपद्माख्या सूक्ष्माविद्या, व्यवहारका सा स्यूलाविद्या कलम् इति तस्या एव ‘अव्यक्त कात्मनि’त्यादौ कारणत्वेन निर्देशः ।

मा चैव जन्मा नाशनादि अज्ञानेनामित्यादावज्ञानशक्तिस्तु एतत्सृष्टौ तज्जन्म नाशानुपलम्भात् छायावद्विचित्रसृष्टिजनकतया रूपकेण वा ।

किंच ‘तत्तु सप्तम्यानाम्’ सूत्रे ‘साध्यवर्चे-मोक्षोऽशुपमम्येत अनित्य एव स्यात्’ नशानित्यत्व नाशयत्वमेव तत्र तु अज्ञान्याया अविद्याया नाशयत्वमिव जन्मस्यापि मोक्षस्याविनाशिन्ये किं वाद्यम् जन्मजनाशयत्वयो परस्परन्यासैरेव लोके दर्शयत् एवं चाविद्या जन्मा कात्या हेति सिद्धमित्युक्तमस्तत् ॥ २९ ॥

किन्तर्हि वासुदेवादन्ये न तदा सन्ति नेत्याह—प्रायेति । प्राणोऽन्तर्धाम् । आ-

संहरति वासुदेवः

स्वविभूत्या क्रीडमान इव ॥ ३० ॥

प्राणोऽन्तर्यामी । आदिषदाद् ब्रह्मादिस्थावरान्ता जीवाः समष्टिव्य-
ष्टिदेहाश्च गृह्यन्ते । वासुदेवः चिदेकरसं ब्रह्म स्वविभूत्या स्वयानन्य-
गामिन्या विभूत्या स्वातन्त्र्यशक्त्या मायया आक्रीडमान इव, “लोक-
घतु लीलकैवल्यम्” (ब०सू० २-१-३३) इति श्रीमच्छारीरकमूत्रो-
क्तीत्या स्वाराज्यसमृद्धिमन्तो नरेन्द्रा यथा स्वविभूत्या क्रीडन्ति, त-
द्वात्मनात्मन्येव विहर्तुकाम इव प्राणाद्यनन्तभेदैः प्राणाद्यैस्तैर्भेदैर्भि-
न्नाकारैः आत्मानं जालमिव जालकारः संवितस्त्य सम्यग् विततं व्या-
प्तं कृत्वा पुनः स्वयमेवात्मविधया स्वाविष्टां विधूयात्मन्येष संदं
संहरति । तदुक्तमाचार्यैः—

“अज्ञानि ब्रह्म बुद्धीरनुसरति ततः स्थावरं जङ्गमं च

स्वाज्ञानादेव मूल्या कचिदवगतितो मुक्तमन्यत्र बद्धम् ।

तच्चाज्ञानं विनष्टं स्थितमथ च तदेवांशभेदोपपत्ते—

“एवं सर्वव्यवस्था परमपुरुषगा जायतेतीति केचित्” ॥

इति ॥ ३० ॥

दिपेन ब्रह्मादिस्थावरान्ता जीवाः समष्टिव्यष्टिदेहाश्च । संवितस्त्य दर्शयित्वा स्ववि-
भूत्या वामनाकृत्या क्रीडमान इव स्वज्ञानेन स्वाविष्टां विधूय मर्मात्मन्येव संहर-
तोति भावः । अन्यथाऽऽत्मनो विहारित्वापत्तिः । अमविरयेण तु ॥ विराट्त्वम् ।

अत एवामुक्तम् । कान्ताविषयैः ‘मुक्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे छोना
विनीता नु रिम्’ इति विस्मयः न विहारित्वम् । यन्मुनोर्थं प्रपन्नः धर्म, एव न
कोपि पदार्थ इति तदनन्यत्वमिति सूत्रे शास्त्रमाप्ये स्फुटं प्रतिपादितमिति ॥ ३० ॥

आत्मानं सवितत्यं सहरतीत्युक्तम् । तत्र कदा केनात्मना कथं
सृजति सहरति चेत्यत्राह—

त्रिभिरेव विश्वतैजस-

प्राज्ञैस्तैरादिमध्यनिधनारूपैः ।

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तै-

भ्रमभूतैश्छादितं तुर्यम् ॥ ३१ ॥

आदिमध्यनिधनारूपैः सृष्टिस्थितिसंहारावस्थारूपैः त्रिभि-
र्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तैः जाग्रदादीनाश्रित्य विश्वतैजसप्राज्ञात्पौलिमी रूपेण
आत्मानं सवितत्यं सहरतीति पूर्वेण संबन्धः ।

नन्वनन्तचिद्रूपे भगवति भासमाने कथं जाग्रदादयः कालास्तद्वता
विश्वसृष्ट्यादयः तदभिमानिनो विश्वाद्यश्च भासरेचित्यत उक्तं भ्रम-
भूतैः मिथ्याभूतेरपि तैरेव तुर्यं भगवतो निजं धाम च्छादितमि-

आत्मानं सवितत्यं सहरतीत्युक्तं तत्र कदा केनात्मना कथं सृजतीत्यत्राह—
त्रिभिरेवेति । त्रिभिर्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तैः आदिमध्यनिधनारूपैः सृष्टिस्थितिसंहा-
रावस्थारूपैः जाग्रदादीनाश्रित्य भ्रमभूतैर्विधादिभिः आत्मानं सवितत्यं सहरति ।

तथा च धृति—“सर्वंष्टोतद् ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोयमात्मा चतुर्धात् । जाग-
रितस्थानो(१)बहिष्प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिभुजः स्थूलभुवश्चानरः प्रथमः पादः ।

(१) स्वात्मव्यतिरिक्ते विषये प्रज्ञा यस्य स बहिष्प्रज्ञः । सप्त द्युलोकसूर्यवा-
य्वाकाशजलपृथिव्याहवनीया अङ्गानि यस्य स । बुद्धिन्द्रियाणि क्रमेन्द्रियाणि
च दश, प्राणादयः पञ्च, मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमिति सत्त्वारः, संकल्पय एकोनविंशति
मुक्तान्यनेति सः । स्थूलाज्जिह्वादीन् भुङ्क्ते स विश्वं इत्यर्थः ।

ति । स्वमायाशक्त्यात्मीयं धाम तिरस्कृत्य जाग्रदाद्यवस्थाश्रयणेन वासुदेवो विश्वादिरूपी विश्वसृष्ट्यादिक करोतीत्यर्थः । अमभूतेरिति जाग्रदादीनां मिथ्याभूतत्वान्न वस्तुतस्तैस्तुर्यं निरस्कृत्य, राहुणेवादित्य । तत्तिरस्कारे साधकाभावेन स्वासिद्धिप्रसङ्गादिति ।

तदुक्तं तत्त्वविद्धि । "अनेन च जगतास्य भगवतः प्रकाशात्मक

(१) स्वप्नस्थानोऽन्तः प्रज्ञा सप्ताङ्ग एवोर्नाविंशतिमुखः, प्रविविक्तभुक् तैजसो नित्योऽयं पादः ।

(२) यत्र उत्तोऽनेन कचन काम कामयते न के चन स्वप्न पश्यति तत्सुप्तम् । सुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः स्ती यः पादः ।

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रमवाप्ययौ हि भूतानाम् ।

(१) इन्द्रियापेक्षयाऽन्तःस्थत्वात्मानमन्तःसाक्षिनारूपा स्वप्ने प्रज्ञा यस्य स च-
न्तः प्रज्ञा । विश्वस्य सविषयत्वेन प्रज्ञायाः स्थूलाया भोज्यत्वम् । इह पुनः केवला-
धारुणामात्रा प्रज्ञा भोज्येति प्रविविक्तो भोगः । समानमन्यदिति ।

(२) सुप्तपदार्थमाह-यत्रेति । नहि नपुंसे पूर्वयोरिवान्वयाग्रहणलक्षणं स्वप्न-
दर्शनं कामो वा कचन विद्यते नदेतत्सुप्तं स्थानमस्येति सुप्तस्थानः । स्थानद्वयप्र-
विभक्तं मनः स्पन्दितं द्वैतात्मम् । तथारूपापरित्यागेन विवेकापन्ने नेशतमोऽप्रतमि
वाहः सप्रपञ्चमेकीभूतमिन्द्रियते । अत एव स्वप्ननागन्मनः स्पन्दनानि प्रज्ञानानि
घनीभूतानीव सेषमत्रस्याऽविदेकरूपत्वात्प्रज्ञानघन इत्युच्यते । मनसो विषयवि-
षयप्राप्तास्पन्दनायासदुःखाभावादानन्दमय आनन्दप्रायो नानन्द एव अनात्म्यन्ति-
कत्वात् । अत्यन्तानायासरूपा हीय स्थितिरनेनानुभूयते इत्यानन्दभुक् । बोधलक्षणं
चेतोऽहं सुप्तमस्य स्वप्नाद्यागमने प्रतीतिं चेतोमुखः । सुप्तोऽहि भूतपूर्वगत्या
प्राज्ञ उच्यते इति ।

रूप न कदाचित् तिरोधीयते । एतत्प्रकाशनेन प्रतिष्ठा लब्ध्वा प्रकाश
मानमिदं जगदात्मनः प्राणभूतं प्रकाशं कथं निरोद्धुं शक्नुयात् । कथं
च तन्निरुद्धं × × × न प्रकाशयेत्”ति ।

तत्र ज्ञानमात्मनोऽज्ञानोपहितस्यान्तर्बहिष्करणतद्विषयज्ञानक्रिया-
तत्फलव्यवहारेण प्रतिभाससमयः । ज्ञानप्रपञ्चः सर्वप्रमातृसाधारणो
भवति व्यवहारिकसत्ताकत्वात् । तद्ब्रह्मा विद्वत्संज्ञो भवति ।

बहिष्करणतद्विषयज्ञानादीनि निद्रामुद्रा बहन्त्या स्वाविधयैवान्त-
रणं उपसहृत्य तद्वासनासहस्रवासितान्तं करणतद्विषयज्ञानक्रिया
फलमात्राकारेणात्मनः प्रतिभाससमयः स्वप्नः । स्वाप्नप्रपञ्चस्त्वे-
कैकप्रमातृसाधारणो भवति प्रतीतिमात्रसत्ताकराज्जाग्रदकारान्तरज्जु-
भुजङ्गादिवत् सुखादिवदन्ति (नितरः) स्थत्वा च तद्ब्रह्मात्मा तैजसः ।

अन्तःकरणतद्विषयज्ञानादिकमपि प्रादया निद्रया त-
न्मूलाज्ञानं उपसहृत्य ज्ञानप्रपञ्चभ्रमसंस्कारसङ्कीर्णम्याविद्यामात्र-
दोषविचर्तस्तेनात्मनोऽवस्थानसमयः सुषुप्तम् । सुषुप्तज्ञानं च साक्षिमा-
त्रसंवेद्यविग्रहत्वादान्तरीयत्वान्चर्ककनिष्ठमेव न सर्वप्रमातृसाधारणम् ।
तद्ब्रह्मात्मा प्राज्ञः ।

स्वाविद्यामपि स्वसविद्यापाम्यं सदानन्दचिन्मात्राकारेणात्म-
नोऽवस्थानसमयस्तुर्यम् । तदप्यात्मानुभयरूपत्वात् सर्वान्तरत्वा-
च्चैकैकप्रमातृगतं भवेत् । तद्ब्रह्मात्मा तुरीय उच्यते ॥ ३१ ॥

तदेव वासुदेव स्वयमेवात्ममाययात्मानमपानत्रिगात्मनि षष्ठित्-
कालमनन्तचेत्यचेतनप्रपञ्चात्मना तन्नियामकेश्वरात्मना च ब्रूडति । स

एव पुनरात्मविद्ययात्माविद्यामपोह्यात्मान पश्यतीत्याह—

मोहयतीवात्मानं

स्वमायया द्वैतरूपया देवः ।

(१) नान्त प्रश्न न बहिः प्रश्नं मोहयत प्रश्नं न प्रज्ञानघनं न प्रश्नं नाप्रश्नम् । अ-
दृष्टमप्यवहायेमप्राप्तमलक्षणमचिन्त्यमन्यपदेइयमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शा-
न्तं विप्रमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेय इति ॥ ३१ ॥

स एव वाछदेव नियास्यात्मना नियामकात्मना च क्रीडति पुनरात्मज्ञानेना
विद्यां नाशयित्वात्मानं पश्यतीत्याह—मोहयतीयेति—

द्वैतशब्देन द्वाभ्या प्रकाराभ्यामिन ज्ञातं द्वैतं तस्य भावो द्वैतमिति व्युत्पत्त्या
नमरूपे उच्येते तथा च द्वैतं नामरूपे तदेव स्वरूपं यस्यास्तथा स्वमायया आ-
ध्यासिकसङ्घर्षेण नित्यसंबद्धत्वास्त्वभावभूतया ।

(१) मन्वात्मनश्चतुष्पात्त्वं प्रतिज्ञाय पादत्रयकथनेनैव चतुर्थस्यान्त प्रश्ना-
दिभ्योऽन्यत्वे सिद्धे नान्त प्रश्नमित्यादि निषेधो व्यर्थ इति चेन्न—सर्पादिविकल्प
प्रतिषेधेनैव रज्जुस्वरूपप्रतापिततदवस्थस्यैवात्मनस्तुरीयत्वेन प्रतिपादयितुमिष्ट-
त्वात् । नान्त प्रश्नमिति तैत्रसप्रतिषेध । न बहिःप्रश्नमिति विश्वप्रतिषेध । नो-
भयत प्रश्नमिति जाग्रत्स्वप्नषोरन्तरालावस्थानिषेध । न प्रज्ञानघनमिति सुपुसा-
वस्थानिषेध । न प्रश्नमिति युगपत्सर्वविषयप्रज्ञानुत्थानिषेध । नाप्रश्नमिति अर्धं
तन्यप्रतिषेध । अत एवादृष्टम् । यस्माददृष्टं तस्मादव्यवहार्यम् । अप्राप्तं कर्मे-
न्द्रिये । अलक्षणमननुमेयम् । अत एवाचिन्त्यम् । अत एवाव्यपदेश्यं शब्दे ।
एकात्मप्रत्ययसारम्—आप्रदादिस्थानेऽप्येकोऽयमात्मेत्यन्यभिचारी न प्रत्ययस्तेना-
नुमरणीयम् । प्रपञ्चोपशममिति आप्रदादिस्थानधर्माभाव उक्तः ।

अत एव शान्तम् । शिवं यतोऽद्वैतं भेदविकल्परहितं चतुर्थं तुरीयं मन्यन्ते
इति ध्वन्यर्थः ।

उपलभते स्वयमेव

गुहागतं पुरुषमात्मानम् ॥ ३२ ॥

एवम् उक्तप्रकारेण देवः स्वप्रकाशचिदात्मा भगवान् द्वैतरूप-
या स्वमाययात्मानं स्वयं मोहयतीव स्वयमेव च पुनः गुहागतं
मायातिरस्कृतम् आत्मानं पुरुषं परमात्मानम् उपलभते ॥ ३२ ॥

वासुदेव स्वमायया विद्वन् सृजति पश्यति चेत्युक्तम् । तत्र कुत्र
सृजति पश्यति चेत्यत्राह—

ज्वलनाद् धूमोद्गतिमि-

विविधाकृतिरम्बरे यथा भाति ।

तथा च वक्ष्यति—तद्वत्स्वभावभूता मायया वर्तित्वा विष्णोरिति ।

भास्मात्पुष्पाभ्यवच्छिन्नमात्मानं जीवादिक मोहं मिथ्याज्ञानं तद्वत्त-
मिव करोतीत्यर्थः । वास्तवमोहाभावादिरेव्युक्तं तेनारोपित एव मोहं तेषां
स्वप्नरूपानाम् च सृजितमित्यलम् ॥ ३२ ॥

स्फूर्णान्निवन्त्यापेन तद्वत् दृश्यति—ज्वलनादिति ।

ज्वलनाद्गुरुधूमोद्गमिभिः शब्दो विविधाहृतिः कृष्णशदिरूपा यथा
भाति तथा विष्णोः स्वमायया बाधनरूपया द्वैतस्मिता सामान्यरूपा चक्षुर्भा-
ता-एव । नैवावता विष्णोर्विश्ववित् सृष्टेः काल्पनिकत्वादिति भावः । अत्र
भान्त्युक्तं शब्दनिर्वाणायजगदुत्पत्तावस्थयोर्द्वैतम् । अत एव 'दन्त्यघने' इति
मोक्षम् । आकाशे जलेऽग्नौ चित्त्यायामदृक् इव विविधाहनेभ्यश्च स्वरूपायोग्य-
त्वेनार्थभवात् । अत एव "महाहरिस्वरूपम्" इत्यधिकरणे भाष्ये "प्रत्येकमेव हि
चैतन्यं पुनिकं स्वतन्त्रमिति अत्र तत्र तत्र सम्यग्भाति" इत्युक्तम् । न च तत्र दोषस्य

तद्वद् विष्णौ सृष्टिः

स्वमायया द्वैतविस्तरा भाति ॥ ३३ ॥

यथा ज्वलनाद् अग्नेः धूमोद्गतिभिः अम्बरे विविधाकृतिः
श्वेतत्वकृष्णरसादिरूपा भाति, तद्वत् स्वमायया विष्णौ द्वैतविस्तरा
द्वैतविस्ताररूपा सृष्टिः सृज्यत इति कार्यपरम्परा भाति । विश्वाश्रय-
त्वेऽपि तदसंस्पर्शेऽम्बरधूमदृष्टान्तः ॥ ३३ ॥

स्यादेतत् जाग्रदादिद्रष्टात्मा परमेश्वर इति न युक्तं, तस्य सात्त्विक-
कत्वराजसत्वतामसत्वभेदात् परस्य मायोत्तीर्णत्वेन सात्त्विकत्वाद्यसम्भवा-
च्चेति । तत्राह—

शान्त इव मनसि शान्ते

हृष्टे हृष्ट इव मूढ इव मूढे ।

व्यवहारस्थो न पुनः

परमार्थत ईश्वरो भवति ॥ ३४ ॥

व्यवहारस्थो जीवभावं गत ईश्वरो मनसि शान्ते सात्त्विके
शान्तः सात्त्विक इव भवति हृष्टे राजसे हृष्टो राजस इव मूढे तामसे
मूढः तामसः इव न पुनः परमार्थतः, गुणानां दृश्यत्वेन द्वयसम्बन्धास-
म्भवादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

रजतज्ञानत्वं कार्यतावच्छेदकं मम तु रजतत्वमिति लाघवमिति वाच्यम् उत्पत्ति-
माशकल्पनापेक्षया प्रमास्थाने कलसस्य तस्यैव तथातत्रौचित्यादिति ॥ ३३ ॥

कालपनिर्देष्टुः परमेश्वरस्य न वास्तवः सम्बन्धो ॥ वा तेन तस्य विकारि-

ननु सुखदुःखमोहानामनुभवितुरात्मनस्तं कारणैर्गुणैः सम्बन्धेन
भाव्यमित्यत्राह—

जलधरधूमोद्गतिभि-

र्मलिनीक्रियते यथा न गगनतलम् ।

तद्वत् प्रकृतिविकारै-

रपरामृष्टः परः पुरुषः ॥ ३५ ॥

यथा जलधरधूमोद्गतिभिः जलधरधूमयोरुद्गतिभिरुदयैः गगन-
तलं न भलिनीक्रियते असङ्गस्वभावत्वात् तद्वत् प्रकृतिविकारैः
सुखदुःखमोहैस्तत्र प्रतीयमानैरपि अपरामृष्टः पुरुषो जीवमाव गत प-
रः परमात्मा, निरञ्जनत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु सर्वक्षेत्रेष्वेक एव चेत् क्षेत्रज्ञस्तेष्वेकस्मिन्क्षेत्रेऽन्येऽप्यज्ञा स्युः
एकस्मिन् दुःखिनि सर्वेऽपि दुःखिनः स्युरित्यत्राह—

एकस्मिन्नपि च घटे

धूमादिमलावृते शेषाः ।

न भवन्ति भलोपेता

यद्वज्जीवोऽपि तद्वदिह ॥ ३६ ॥

त्रमित्याह—द्वाम्याम्—शान्त इत्यादि । स्पष्टम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

सुखं यदि सर्वक्षेत्रेषु एक एव क्षेत्रज्ञस्तेष्वेकस्मिन् दुःखिनि सर्वं दुःखिनः स्यु-
रित्यत्राह—एकस्मिन्नपि च घटे—घटाकाशे । अचित्तु एव स्मिन्घटागने

इहैकस्मिन् घटे घटाकाशे घूमादिमलावृत्तेऽपि शेषाश्च मलोपेता
न भवन्ति यद्वत् तद्वद् एकस्मिन् जीवेऽज्ञानाद्यावृत्तेऽप्यपरो जीवोऽ-
नावृत्तो भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवं जीवगतौ धर्माधर्मौ (व्यव) हरता गुरुणा परमात्मापि
वितस्य निरूपितः । अथ 'गुणपुरुषविभागे धर्माधर्मौ कथं बन्धकौ
न भवत' इति प्रश्नो दशमिः 'देहेन्द्रियोष्वित्यादिभिरार्याभिः परिद्वियते—

देहेन्द्रियेषु नियताः

कर्म गुणाः कुर्वते स्वभोगार्थम् ।

नाहं कर्त्ता न ममेति

जानतः कर्म नैव बध्नाति ॥ ३७ ॥

देहेन्द्रियेषु देहश्चेन्द्रियाणि च तेषु नियता व्याप्ता गुणाः कार्य-
करणसङ्घातात्मना परिणता प्रकृतिः स्वभोगार्थं कर्म कुर्वते, नाहं क-
र्त्ता ततो विलक्षणाकारत्वात्, न च मम तद्भोग्यफलं भवति इति जनतो
जानानां कर्म नैव बध्नाति देहान्तरेण योजयति । येयमात्मनः का-
र्यकरणसङ्घातात्मिका जडा प्रकृतिस्तदनुपवेशाद्वा प्राप्तश्चातन्या, सैव
यत्किञ्चिदैहिकमामुत्रिकं वा फलमिच्छन्ती शुभमशुभं वा कर्म करो-

इति पाठः । शेषाः—अन्ये । एवं च एकस्मिन्नज्ञानावृत्तेऽपि नान्येऽज्ञानावृत्ता भव-
न्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु बन्धनिवर्तकं तत्त्वज्ञानं किमित्याह—देहेन्द्रियोष्विति । देहेन्द्रियव्याप्ता
गुणाः स्वभोगार्थं कर्म कुर्वते सत्त्वहमिति न वा तत्कर्मफलं मम इति जानतः पुनः

ति । तेनेह परब वा तत्फलमपि सेवानुभवति । आत्मा तु तत्तादात्म्या
ध्यासात् कर्तेव भोक्तेव च भासते 'ध्यायतीव लेखायतीव (बृ० ४-३-७)
इति श्रुते । अत एव जानत पुंसो न कर्मतत्फलसम्बन्ध
इत्यर्थ ॥ ३७ ॥

ननु देहसम्बन्धस्य कर्मनिमित्तत्वेऽन्योन्याश्रय देहे सति कर्म
तस्मिन् सति देह इति तत्राह—

• अन्यशरीरेण कृतं

कर्म भवेद् येन देह उत्पन्नः ।

तदवश्यं भोक्तव्यं

भोगादेव क्षयोऽस्य निर्दिष्टः ॥ ३८ ॥

येन देह उत्पन्नः तत् कर्म अन्यशरीरेण तत् प्राचीनेन कृत
भवेत् । तदारम्भक कर्म तत् प्राचीनेन देहेन एव तत्तत् कर्मेति ना-
न्योन्याश्रय । न चात्रानवस्थादोष ससारम्यानादित्वेन मूलक्षयकरत्वा-
भावात् । तदुक्त मट्टपादै —

“मूलक्षयकरो प्रादुरनवस्था हि दूषणम्” इति ।

ननु प्राचीनदेहकृतस्य कर्मण फलमनेन देहेन युज्यते इति कुतो
निर्णेतमित्यत्राह—तत् शुभमशुभ वा कर्म अवश्यं भोक्तव्यं यतः

कर्मसम्बन्धं न भवतीत्यर्थ ॥ ३७ ॥

ननु देहसम्बन्धो यदि कर्मनिमित्तस्तदा सति देहे कर्म कर्मणि च सति देह
इत्यन्योन्याश्रय इत्याह—अन्येति । अयं भाव संसारप्रवाहम्यानादित्येन पूर्वश

अस्य भोगादेव क्षयो निर्दिष्टः शास्त्रेषु—

नाभुक्त क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।

अवश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥

इति ॥ ३८ ॥

एवं चेद् विद्वद्भिरपि प्राचीन कर्मोपभोक्तव्यमित्यनिर्माक्ष । तत्राह—

प्राग्ज्ञानोत्पत्तिं चितं

यत् कर्म ज्ञानशिखिशिखालीढम् ।

बीजमिव दहनदग्धं

जन्मसमर्थं न तद् भवति ॥ ३९ ॥

प्राग्ज्ञानोत्पत्तिं ज्ञानोत्पत्ते पूर्व यत् कर्मचितम् अनुष्ठितं तद्-
यतो ज्ञानशिखिशिखालीढं तन्मूलज्ञानसंहारद्वारेण सहृतम् अतो
जन्मसमर्थं पुनर्जन्मसम्पादने शक्तं न भवति दहनदग्धं बीजमिव
तदुक्तं भगवता—

“ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन” । (गी० ४-३७)

इति ॥ ३९ ॥

तथापि ज्ञानोदयादृध्वमादेहपातं क्रियमाणं कर्म विदुषो देहा-

रीरे कृतं कर्म देहान्तरे शुज्यते तस्मिन् कृतं देहान्तरं इति नान्वोन्यास्य इति ॥ ३८ ॥

नन्वेव तर्हि ज्ञानिभिरपि देहान्तरे कर्म भोक्तव्यं स्यान्नेत्याह—प्रागिति ।

ज्ञानातिदग्धं कर्म देहान्तरोत्पादनमर्थं न भवतीति भावः ॥ ३९ ॥

न्तरमुत्पादयतीत्यत्राह—

ज्ञानोत्पत्तेरूर्ध्वं

क्रियमाणं कर्म यत् तदपि नाम ।

न श्लिष्यति कर्तारं

पुष्करपत्रं यथा वारि ॥ ४० ॥

यद् ज्ञानोत्पत्तेरूर्ध्वम् आदेहपात क्रियमाणं कर्म तदपि कर्तारं न श्लिष्यति न स्पृशति, यथा पुष्करपत्रं पद्मपत्रं तत्तथ वारि न श्लिष्यति तथेत्यर्थः । श्रुतिश्च “यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवविद्धि पापं कर्म न श्लिष्यते” (छा० ४ १४ ३) इति । ससारं दुःस्वजनकत्वाविरोधाच्छुद्धौ पापशब्देन शुभाशुभं कर्म गृहीतम् ॥ ४० ॥

• बुद्धो न श्लिष्यति कर्तृत्वाभिमानाभावादिन्याह—

वाग्देहमानसैरिह

कर्मचयः क्रियत इति बुधाः प्राहुः ।

एकोऽपि नाहमेपां

कर्त्ता तत्कर्मणां नस्मि ॥ ४१ ॥

एवं ज्ञानोत्पत्तेरूर्ध्वं क्रियमाणमपि कर्म न देहान्तरमन्वन्धरापादकमित्याह—
ज्ञानेति । कर्तृत्वाभिमानशून्यस्य पुंसस्तदज्ञानमुत्पन्नकर्मणः सम्बन्धामन्वन्धर इह मूलम् । “नाभुर्न क्षीयन्” इति वचनं तु प्रारब्धकामाभिप्रायं द्रष्टव्यं तस्य भोगेनैव भागादिति ॥ ४० ॥

बुद्धो न कर्म श्लिष्यति कर्तृत्वाभिमानाभावादिन्याह—वाग्देहेत्यादि श्लोक-

कर्मफलबीजनाशा-

ज्जन्मविनाशो न चात्र सन्देहः ॥

बुद्ध्वैवमपगततमाः

सवितेवाभाति भारूपः ॥ ४२ ॥

इह देहिषु मध्ये बुधा वाग्देहमानसैः कर्मचयः क्रियत इति
ग्राह्यः । न च अहम् एषां मध्य एकः तत्कर्मणां कर्तापि नास्मि ।
कर्मफलबीजनाशात् कर्मफलस्य बीजं कर्तृत्वं तस्य नाशादभावाद्
जन्मविनाशः पुनर्जन्माभावः । अत्र च न सन्देहः । एवं बुद्ध्वा
सवितेवापगतमा अपगतमोहः पुमान् भारूपो नित्योदितानस्तमित-
प्रकाशात्मा आभाति सर्वोपरिष्ठात् प्रकाशते ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

किं ज्ञानोदयसमकालमेव कर्माणि नश्यन्ति किं वा कालान्तरं
इति तदैवेत्याह—

यद्वदिपीकातूलं

पवनोद्धूतं हि दश दिशो याति ॥

ब्रह्मणि तत्त्वज्ञानात्

तथैव कर्माणि तत्त्वविदः ॥ ४३ ॥

दूयेन । कर्मफलस्य बीजं कर्तृत्वाभिमानस्तस्य नाशात्पुनर्जन्म न भवति । अत्र
सन्देहो नास्ति । ह्यस्वरूपं बुद्धा प्रकाशरूप सविता इव पुनराभातीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

इपीका काशस्तस्या परिणताया स्थित तूलम् इपीकातूलम् ।
तत् पवनोद्धृतं दश दिशो याति यद्वत् तथा तत्त्रविदः कर्मा-
णि तत्प्रज्ञानादेव ब्रह्मणि यान्ति लीयन्ते ॥ ४३ ॥

किं तर्हि विदुषो देह सद्य पतति किं वा कालान्तरे । आद्ये
पक्षे तत्त्वज्ञस्य गुरोरमावाद् ब्रह्मविद्या सम्प्रदायविच्छेदः । द्वितीये विदुषो-
ऽपि देहाभिमानादनर्थमाप्तिरित्याशङ्काया प्रारब्धकर्मवशात् कश्चित् काल
तद्देहस्तिष्ठति तदारम्भकस्य कर्मणस्तत्त्वज्ञानेनाविष्टत्वात् तद्विनाश
उपजीव्यविरोधप्रसङ्गान्मुक्तेषुवत् प्रारब्धफलस्य कर्मण फलभोगेन
विना क्षयायोगाच्च । तथापि नास्य मागवद् देहाद्यात्मभ्रान्ति स्याद्
ब्रह्मभाव गतत्वादित्याह—

क्षीरादुद्धृतमाज्यं

क्षिप्तं यद्वन्न पूर्ववत् तस्मिन् ।

प्रकृतिगुणेभ्यस्तद्वत्

पृथक्कृतश्चेतनो नात्मा ॥ ४४ ॥

क्षीरादुद्धृतमाज्यं तस्मिन् पुन क्षिप्तं पूर्ववत् क्षीरवत् न
भवति यद्वत् तद्वत् प्रकृतिगुणेभ्यः प्रकृतेर्गुणेभ्य कायेभ्यो देहा-
दिभ्य पृथक्कृतः श्रुतियुक्तिभ्यामन्यत्वेन निश्चित चेतनो जीव आ-
त्मा परमात्मा सन् पुन प्रकृतिगुणेषु कर्मशेषास्स्थितोऽपि पूर्ववन्न भव-
ति, देहाद्यात्मभ्रान्ति न यातीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

परमात्मभाव गतश्चेतन कथं भवतीत्यत्राह—

गुणमयमायागहनं

निर्धूय यथा तमः सहस्रांशुः ।

बाह्याभ्यन्तरचारी

सैन्धवघनवद् भवेत् पुरुषः ॥ ४५ ॥

यथा सहस्रांशुः सूर्य तमो निर्धूनोति, तथा पुरुषो विद्वान् गुणमयमायागहनं कार्यकरणसङ्घातरूप मायासङ्घं तमो निर्धूय नि शेषं संहृत्यानात्मत्वेन परित्यज्य बाह्याभ्यन्तरचारी देहाद्यवच्छिन्नत्वेऽपि तदनवच्छिन्नत्वेन वर्तमान सैन्धवघनवत् चिदेकरस एव भवेत् । अन्तर्बहिश्च लवणमेव हि तत् । एवमात्मापि अन्तर्बहिश्च चिदेकरस एवावतिष्ठत इत्यर्थः । श्रुतिश्च—“तद्यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्य कृत्स्नो रसघन एव एव वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्य कृत्स्न मज्ञानघन एव” (बृ० ४—५—१३) इति ॥ ४५ ॥

यथात्मा मायातत्कार्येभ्योऽन्यः, तर्हि तेषां तत् पृथक्सत्त्वाद्विती-
त्वहानिरित्यत्राह—

यद्वद्वेहोऽवयवा

मृदेव तस्या विकारजातानि ।

यथात्मा मायातत्कार्येभ्यश्चान्यस्तदा तस्याद्वितीयताहानिरित्याह—यद्वदिति । अवयवातिरिक्तोऽवयवी यथाऽमन् । मृदिकाराश्च यथाऽसन्तो भान्ति । द्राम्याप्रस-

तद्वत् स्थावरजङ्गम-

मद्वैतं द्वैतवद् भाति ॥ ४६ ॥

यद्वद् अवयवाः शिर पाणिपादादयो देह एव, न ततः पृथक्-
सन्ति, तथापि देह तेभ्योऽन्य, अन्यथा तस्यावयवित्वायोगात् ।
यद्वच्च मृदेव तस्या विकारजातानि षटशरावमृदङ्गादीनि, न ततोऽ-
न्यानि, तथापि तेभ्यो मृदन्यैव, नो चेत् कारणत्वानुपपत्तेः । तद्वत्
स्थावर जङ्गम च जगद् अद्वैतं सदानन्दचिदेकरस ब्रह्मैव सद् द्वैतवत्
ततोऽन्यदेव भाति अन्यत्वेन भासन एव केवलम्, वस्तुतस्तु तदेव ।
तथापि जगतोऽन्यदेव तद्, अन्यथा मूलकारणत्वानुपपत्तेः । श्रुतिश्च—

विश्वं नारायण देवमक्षरं परमं पदम् ।

विश्वतः परमं नित्यं विश्वं नारायणं हरिम् ॥

(महानारायण ११—१)

इति । तेन नाद्वितीयताहानिर्वाणीत्यर्थः । 'केशकार इव क-
र्मगुणजालबद्धो यः ससरति स जीवः क' इति यस्त्व पदार्थविषयप्रश्नः,
यश्च 'प्रकृतिं पुरुषं च मे ब्रूहि' इति तत्पदार्थविषयः, यश्च 'गुणपुरुष-
विभागज्ञे धर्माधर्मौ कथं बन्धकौ न भवत' इति फलविषयः एव मे
(पामे) कथत्वारिंशदार्था भवन्ति ॥ ४६ ॥

रात्मामितं शतं द्वौतं तस्य भावो द्वैतं नामरूपे सद्गतिर्न अद्वैतम् द्वैतवद् नामरूपवत्त्वं
न पदेव भातीत्यर्थः । तथाच श्रुति 'वाचात्म्यं विनातो नायमेधं मृत्तिकेत्येव
सत्यम्' इति ॥ ४६ ॥

‘यद्वद् दिनकर एको विभाति सलिलाशयेषु सर्वेषु । तद्वत्सकलो-
पाधिष्ववस्थितो भाति परमात्मा’ इति यत् पूर्वमुक्तं तदेवानुवदन् वा-
क्यार्थसंगतं जीवपरैक्यं तावदाह—

एकस्मात् क्षेत्रज्ञाद्

बह्व्यः क्षेत्रज्ञजातयो जाताः ।

लोहगतादिव दहनात्

समन्ततो विष्फुलिङ्गगणाः ॥ ४७ ॥

लोहगताद् दहनात् समन्ततो विष्फुलिङ्गगणा इवैकस्मात्
क्षेत्रज्ञाद् बहवः सुरनरपशुपक्षिजलजन्तुसंरीसृपस्थावरभेदेन तत्राप्ये-
कैकत्र बहुधा भेदेन चतुरशीतिलक्षसंख्या क्षेत्रज्ञजातयो जाताः । य-
थोक्तं श्रुत्या ‘यथाग्नेर्विष्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेव तस्मादात्मन एत
आत्मानो व्युच्चरन्ति (षृ० २—१—२०) इति क्षेत्रज्ञजातिभेदाश्च
सद्भिरुपदिश्यन्ते— . .

त्रिदशा मनुजाश्चैव जलजा विहगा मृगाः।

सरासृपाः स्थावराश्च ससैते जन्महेतवः ॥

त्रिदशा षोडशलक्षाणि नव लक्षणाणि मानुषाः ।

“यद्वद्दिनकर एव” इत्यार्व्या प्रतिषदितं ‘तत्त्वमसि’ इत्यादि मुक्तिसिद्धं जी-
वपरैक्यं तावदाह—एकस्मादिति । ननु ‘क्षेत्रज्ञजातयो जाता’ इत्यनुपपत्ति—

जीनेशौ च विबुद्धा चिद्भिभागश्च तयोर्द्वयोः ।

अविद्या उचितोर्योगः पदस्माकमनादयः ॥

दशभिर्दशभिश्चैव जरजा विहगा मृगा

सरासृपा एकादशाष्टादश स्थावरा स्मृता ।

इति सर्वक्षेत्रेष्ववस्थिता ये क्षेत्रज्ञा त एक परमात्मापरपर्याय
प्रधान क्षेत्रज्ञ एवेति जीवपरैक्यरक्षणो वाक्यार्थोऽनेन श्लोकेन च
दर्शित ॥ ४७ ॥

एव चेत् कुत एषा बन्ध दुतो वा तन्निवृत्तिरित्यत्राह—

ते गुणसङ्गमदोषाद्

बद्धा इव धान्यजातयः स्वतुपैः ।

जन्म लभन्ते तावद्

यावन्न ज्ञानवह्निना दग्धाः ॥ ४८ ॥

तन्त्रेण बावृत्त्या वात्रेवमब्द उभयत्र सम्बध्यते । क्षेत्रज्ञा स्वतो
मुक्ता अपि गुणसङ्गमदोषात् गुणा क्षेत्राणि ते सङ्गमाद् बद्धा
इय न परमार्थतो बद्धा औपाधिकस्य स्फादिकरोहित्यादिवत् पारमार्थि
कत्वानुपपत्ते “विमुक्तश्च विमुच्यते” (कठ० २—५—१) इतिश्रु
तेश्च । धान्यजातयः स्वतुपैरिव बन्धहेतो क्षेत्रस्य स्योद्भवत्वे तत्त्व
तस्तदसस्पृष्टत्वे तत्त्वविचारेण (परं) हर्तुं शक्यत्वेऽनकत्वे च दृष्टा

इत्यभिपुञ्जोर् क्षेत्रज्ञाना जीवानामनादित्वादिति चेन्न जीवानामुपाधिवेशि
ष्टेन प्रवृत्तेर्जन्यत्वोक्तेश्चोपात्तः । क्षेत्रोत्पत्तिरेव च क्षेत्रज्ञानामुत्पत्तिरिति तदाशयः ।
एवमेव रूपानावपि प्रधानपुनोरुक्तयो वाक्य कार्यमृतयोरित्युक्तं मंगच्छुने । जीवानां
नित्यत्वोन्निम्नु विनोप्यानामादायेति निर्दिष्टमप्यस्ताव ॥ ४९ ॥

न्तः । एवञ्च यावद् ज्ञानाग्निना जीवेश्वरैक्यसाक्षाज्ज्ञानाग्निना नेद्धाः
संहृतक्षेत्राभिमानाः तावद् जन्म लभन्ते धान्यजातयोऽपि यावद्बहिर्दाहं
पुनर्जन्म लभन्ते ॥ ४८ ॥

ननु ज्ञानसंज्ञानस्यैव निवर्तकम् । तत् कथं बन्धस्थानेन निवृत्ति-
रित्याशङ्क्य तस्याज्ञानमयत्वमाह—

त्रिगुणा चैतन्यात्मनि

सर्वगतेऽवस्थितेऽखिलाधारे ।

कुरुते सृष्टिमविद्या

सर्वत्र स्पृश्यते तथा नात्मा ॥ ४९ ॥

त्रिगुणाः त्रयः सत्त्वरजस्तमोलक्षणा गुणाः अवयवा यस्याः सा
अविद्या चैतन्यात्मनि बोधस्वरूप आत्मनि सर्वत्र सर्वदा सृष्टिं सृज्यते
इति सृष्टिं क्षेत्रलक्षणानि कार्याणि कुरुते । इहाविद्याया भगवतः
स्वरूपाच्छादनशक्तिस्तमः, रूपान्तरसम्पादनशक्ती रजः, तत्प्रकाशनशक्तिः
सत्त्वमिति भेदः । यथाहुः—

“सत्त्वं ज्ञानं रजः कर्म तमोऽज्ञानमिहोच्यते ।”

इति ।

ननु ‘सत्त्वं भावं न वित्तिर्व्यपनुदति यत् कर्मनाशयो घटादिमिथ्याभूतं च कर्म क्ष-
पयति न तथा वित्तिघातं यतस्तत्’ इति नयेवाज्ञाननिवर्त्यत्वस्य मिथ्याभूते वस्तु-
न्येवावगमात् सत्त्वस्य बन्धस्य कथं ज्ञाननिवर्त्यत्वमित्याशङ्क्यमुन्मूलयितुं बन्धस्या-
विद्यकत्वमुपपादयति—त्रिगुणेति । अविद्यायाश्च जात्यासिक्तसम्बन्धेन परमात्मे-

किं देहादिपरिच्छिन्न आत्मानि सृजति नेत्याह—सर्वगत इति ।
 देहादेरनुत्पन्नत्वात् तदनवच्छिन्न इत्यर्थः । तद्यपि किं क्षणिकवि-
 ज्ञानसन्तानरूपे नेत्याह—अवस्थित इति । स्थिरस्वभाव इत्यर्थः । आ-
 त्मनः क्षणिकविज्ञानरूपत्वे पूर्वानुमृतार्थस्मरणानुपत्तेः स्थिरत्वमास्थेयमि-
 त्याशयः । श्रुतिश्च “आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः” इति । तत्रैव सृजती-
 त्यत्र हेतुः—अखिलाधार इति । अखिलम्याधारे द्रष्टरीत्यर्थः । तदुक्त-
 भगवता—

“यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नः लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्रज्ञं तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत” ॥ (गा १३ ३३)

इति ।

मनु प्रकाशात्मनि भगवति कथमप्रकाशात्मिकाविद्या सम्भवतीत्यत-
 उक्तं तथात्मा न स्पृश्यत इति । यथा राहुः सपितारे प्रकाशमानो-
 ऽपि त न स्पृशति तथाविद्यात्मनि प्रकाशमानोऽपि त न स्पृशती-
 त्यर्थः । तदुक्तं बृहद्वाचित्के—

“अविद्यास्येत्यविद्यायोमेवासित्वा प्रकल्पते ।

ब्रह्मद्वारा त्वविद्येयं न कथञ्चन युज्यते ॥

इति ॥ ४९ ॥

वाक्यं शारूतमनानुयायिनोऽतिरिक्त्वा विद्याया इव । अमाधिष्ठानत्वेव तद्विशेष्य-
 स्वरूपविवर्तोपादानमिति वाच्यम् । अविद्या च मूर्त्त्या यन्स्वरूपं मायारूप-
 स्वरूपविद्याया कालमिति निवर्त्य ॥ ४९ ॥

अविद्या न स्पृश्यते चेत् कथं सकार्यास्तस्यास्तस्मिन् प्रतीति-
रित्याशङ्क्योक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयति—

रज्ज्वां भुजङ्गहेतुः

प्रभवविनाशौ यथा न स्तः ।

जगदुत्पत्तिविनाशौ

न च कारणमस्ति तद्वदिह ॥ ५० ॥

यथा रज्ज्वां भुजङ्गहेतुः तस्य प्रभवविनाशौ च न स्तः,
तद्वदिह आत्मनि जगदुत्पत्तिविनाशौ न स्तः न च तत्कारणमस्ति ।
अयमर्थः—यथा रज्जुव्यतिरेकेण तत्र सर्पस्य तत्कारणस्य चाभावेऽपि
सर्पभ्रान्तिः एवमात्मव्यतिरेकेण जगत्तत्कारणस्य चाभावेऽपि तस्मिन्
जगद्भ्रान्तिरिति ॥ ५० ॥

ततः फलितमर्थमाह—

जन्मविनाशनेगमना-

गममलसम्बन्धवर्जितो नित्यं ।

रज्ज्वामिति । रज्ज्वां भुजङ्गहेतुः भुजङ्गास्मरूपरमाणुर्नास्ति तत्र तथ
भुजङ्गस्य उत्पत्तिविनाशौ वा भवतीति तथापि सर्पभ्रान्तिः भवति तद्वत्प्रहृष्टि
जगतोऽपि उत्पत्त्याद्यभावेऽपि भ्रान्तिं बोध्यमित्यर्थः । अनेनानिर्वचनीयसंप्रति-
पादः स्फुटं निरस्तः सामान्यत उत्पत्तेर्निषेधश्चकान् ॥ ५० ॥

आकाश इव घटादिषु

सर्वात्मा सर्वदोषेतः ॥ ५१ ॥

सर्वात्मा सर्वेषामात्मा नित्यं जन्मविनाशनगमनागममलसम्बन्धवर्जितः जन्मविनाशौ गमनागमौ मलानि चाविद्यादीनि तैः सम्बन्धेन वर्जितो हीनः तथापि घटादिषु आकाश इव सर्वदा सर्वत्र उपेतो व्याप्त इति ॥ ५१ ॥

तर्हि बन्धमोक्षार्थः प्रयाशोऽनर्थक इत्यत्राह—

कर्मशुभाशुभफलसुख-

दुःखैर्योगो भवत्युपाधीनाम् ।

तत्संसर्गाद् बन्ध-

स्तत्स्करसङ्गादतत्स्करवत् ॥ ५२ ॥

यदुपाधीनां कर्म, यश्च शुभाशुभजनितैः सुखदुःखैः सम्बन्धः तत् कर्म सम्बन्धश्च तत्संसर्गाद् उपाधिभिः सह तादात्म्याध्यासादात्मनो भवति, तत्स्करसङ्गादतत्स्करवद् यथा अतत्स्करस्य तत्स्करसङ्गाच्चौर्यं बन्धश्च भवेत् तथेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

उपाधीनेवाविष्कुर्वन्नुक्तमर्थं विशदयति—

देहगुणकरणगोचर-

सङ्गात् पुरुषस्य यावदिह भावः ।

तावन्मायापाशैः

संसारे बद्ध इव भाति ॥ ५३ ॥

देहशब्देन तदात्मना परिणितान्यव्यक्तमहदहङ्कृतिभूतान्युच्य-
न्ते गुणा बुद्धिसुखदुःखेच्छाप्रयत्नादयः, करणानीन्द्रियाणि गोचरा ज्ञेयाः
कार्याश्च शब्दादयो विषयाः, तैः सङ्गात् पुरुषस्य यावदिह भाव
आत्मत्वाभिमानः तावन्मायापाशैः संसारे गर्माधिवासादिदुःखे बद्ध इव
रुद्ध इव भाति । 'देहगुणकरणगोचरे'ति क्षेत्रस्वरूपमुक्तम् ।

यथाह भगवान्—

महामूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्गातश्चेतना धृतिः ।

एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ (गी० १३-५-६)

इति ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महतः परमव्यक्तम् (क० १-३-१०-११)

इति श्रुत्या चैतदेव गृहीतम् ॥ ५३ ॥

बन्धस्वरूपमाह—

मातृपितृपुत्रबान्धव-

धनभोगविभागसम्मूढः ।

जन्मजरामरणमये

चक्र इव भ्राम्यते जन्तुः ॥ ५४ ॥

जन्तुः जीवो जन्मजरामरणमये ससारे चक्रे इव कुलालचक्रे
सदृशः पिपीलिकादिरिव भ्राम्यते भ्राम्यति । कथम्भूत मातृपितृपुत्र-
वान्धवधनभोगविभागसम्भूदः माता च पिता च पुत्रश्च वान्धवा-
श्च धनश्च भुज्यन्ते इति भोगाश्चन्दनवनितादयश्च तेषां विभागः पृथक्
पृथगवभासः 'ममेव माता' 'अय मे पिता' 'अय पुत्र' 'इमे वान्धवा'
'इद धनम्' 'इमे भोगा' इत्यादिरूप तेन सम्भूदो भ्रान्तः ॥ ५४ ॥

कुतो हेतुर्भ्राम्यतीति कर्मवशादित्याह—

लोकव्यवहारकृतां

य इहाविद्यामुपासते मूढाः ।

ते जननमरणधर्माणो-

अन्धं तम एत्य खिद्यन्ते ॥ ५५ ॥

लोक्यत इति लोक कार्य्यकरणसंघातः तत्रस्थो व्यवहार आत्म-
त्वाभिमानः तेन कृताम् अविद्याम् कर्म य उपासते कुर्वन्ति ते मूढाः
पुनरपि अन्धं तम अविद्यामयं देहान्तरमभ्येत्य जननमरणधर्माणो
जननमरणादिधर्माश्रयाः खिद्यन्ते दुःखमनुभवन्ति । श्रुमिदञ्च । "अन्ध
तम प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासतः" (वृ० ४-४-१०) इति ॥ ५५ ॥

कुतः सम्भूतेष्वमप्रकाशात्मिका माया प्रकाशात्मनि भगवतीति

स्वस्मादेवेत्याह—

हिमफेनबुद्बुदा इव

जलस्य धूमो यथा वह्नेः ।

तद्वत् स्वभावभूता

मायैषा कीर्तिता विष्णोः ॥ ५६ ॥

एषा संसारेहेतु माया विष्णोः सर्वात्मनः स्वभावभूता स्वो-
ऽसाधारणो भावः सत्ता स्वभावः तस्मात् सम्भूता निसर्गसिद्धा
साद्भिः कीर्तिता “मिथ्याज्ञाननिमित्तं सत्यानृते मिथुनोक्त्या-
हमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः” इति । जलस्य
हिमफेनबुद्बुदा इव यथा वह्नेः धूमः तद्वच्च । निर्मलद्र-
वात्मकाज्जलात् कठिनं श्वेतवर्णं च हिमादि यथोत्पद्यते यथा च प्रका-
शवपुषो बह्वेकप्रकाशरूपो धूमः तथा प्रकाशात्मनः परमेश्वरादप्रकाश
रूपिणी मायोदेति । नो खलु निवर्त्येन तमसा विना प्रकाशस्य प्रकाशता
सिध्यतीति ।

यद्वा स्वमायाशक्तिमवलम्ब्य परमेश्वरो महदादिक्रमेणाण्डं
तदन्तश्चतुर्दशभुवनानि, तत्र चराचरशरीराणि, च सृष्ट्वा तत्र तत्रान्तेर्यामि-
त्वेन जीवत्वेन च प्रविश्य विश्वनियमनं स्वनियमानतिक्रमेण सुखदुःखां
ऽनुभवञ्च किमुद्दिश्य करोतस्वित्राह—हिमेज्जि । यथा जलाद्विस्फेज्ज-
त्वात्

मन्वप्रकाशात्मिकेयं माया प्रकाशस्वरूपे ग्रहणि कथं संभवतीत्याह—हिमे-
ति । जलादेः फेनजननत्वस्यमावन् विष्णोः स्वभावभूता तज्जननस्वभावत्वात्तस्य ।

स्तथा परिणमनस्वमास्तादेव जायन्ते न प्रयोजनविशेषानिमित्ताद्
यथा च यद्देधूम, तथा कार्यकारणात्मिका माया परमेश्वरसत् स्वत एवा
विभवति, न किमपि प्रयोजनमुद्दिश्य, तस्याप्तकामत्वेन कस्मिंश्चिदिच्छास-
म्भवादित्यर्थः । श्रुतिश्च—

भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ।

देवस्यैव स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा ॥ (गौ०का० १-९)

इति अस्मिन् पक्षे मायाशब्देन तन्मयी विश्वसृष्ट्यादिका विभो
प्रवृत्तिर्गृह्यते ॥ ५६ ॥

एवं बन्धस्याविवक्तत्वेन विद्यापोधत्व साधितम्, अथ विद्योदयोपाय
तस्या स्वरूपम्, तत्फलभूताया जीवन्मुक्ते स्वरूपञ्च क्रमेणैकोनविंश-
त्यार्याभिरुपदिश्यते । तत्रोपाय तावदाह—

एवं द्वैतविकल्पां

भ्रमस्वरूपां विमोहनीं मायाम् ।

उत्सृज्य सकलनिष्कल-

मद्वैतं भावयेद् ब्रह्म ॥ ५७ ॥

एवम् उक्तप्रकारेण द्वैतविकल्पां द्वैत विकल्पयति भासयतीति
द्वैतविकल्पां ताम् अद्वैते द्वैतत्वस्यासम्भावितत्वाद् भ्रमस्वरूपाम्

मायाया विष्णो वास्तवसम्बन्धामारेऽपि आध्यात्मिकसम्बन्धेन तस्या विष्णो नित्य
सम्बन्धत्वात्तत्स्वभावत्वारोप इति ध्येयम् ॥ ५६ ॥

विशोऽयोपायमाह—एवमिति । द्वैतं नामख्यात्मकं विकल्पभिदास्तद्विषयको
थो भ्रम तज्जनिकां जीवानां विमोहिनोभ्यर्ण्यप्रशस्तिकां तथाच भ्रमविषयद्वैतवि

अथापि विमोहनीं संसारभयजनयित्रीम् । मायां देहाद्यात्मबुद्धिम् उ-
त्सृज्य सकलनिष्कलं सकलमथापि निष्कलं च नामरूपप्रपञ्चात्मना
मायया भासमानत्वेऽपि सदानन्दचिदाकरेणैवावस्थितत्वाद्, यथा सर्पद-
ण्डाद्यात्मनाविद्यया भासमानत्वेऽपि रज्जुः स्वेन रज्ज्वात्मनैव वर्तते ।
तद्वत्-एवम्भूतत्वाद् अद्वैतं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं च ब्रह्म
भावयेद् आत्मतयोपासीत ॥ ५७ ॥

तत्कलमाह—

यद्वत् सलिले सलिलं

क्षीरे क्षीरं समीरणे वायुः ।

तद्वद् ब्रह्मणि विमले

भावनया तन्मयत्वमुपयाति ॥ ५८ ॥

यद्वत् सलिले महति क्षिप्तं कलदादिगतं सलिलं तन्मयं भवति,
यद्वच्च प्रभूते क्षीरे क्षिप्तमल्पं क्षीरं तन्मयं भवति, यद्वच्च समीरणे वाये
प्रविष्टश्चामरादिसम्भूतो वायुः तन्मयो भवति, तद्वद् विमले निष्प-
ञ्चे ब्रह्मणि भावनया आत्मतयोपास्त्या तन्मयत्वं पुमान् उपयाति ॥ ५८ ॥

ततः किमित्यत आह—

इत्थं द्वैतसमूहे

भावनया ब्रह्मभूयमुपयाते ।

कल्पस्वरूपां तत्कारणवासनारूपां चोत्सृज्य 'नेह नास्ति किञ्चन' इति मुक्तिवला-
त्सकलं दृश्यं निष्कलमद्वैतं मह्यं इति आदरणीयार्णवम्भां भावयेत् । सम्यगेति अनु-
स्वाख्योप आर्पः ॥ ५९ ॥

को मोहः कः शोकः

सर्वं ब्रह्मावलोकयतः ॥ ५९ ॥

इत्थं भावनया द्वैतसमूहे ब्रह्मभूयम् अद्वितीयब्रह्ममयत्वम् उप-
याते द्वैतभ्रमप्रवाहे नष्टे सति सर्वम् ब्रह्मावलोकयतो ब्रह्मणोऽन्यत्
किमप्यश्यतो विशेष को मोहः देहाद्यात्मभ्रमः, कश्च शोकः न
कोऽपि । यथोक्तं श्रुत्या 'तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वनुमपश्यत'
(ई० ७) इति ॥ ५९ ॥

नत्वात्माभिव्यक्तिनिमित्तस्य बुद्ध्यादेर्विलये कथमसौ प्रकाशेते
त्यत्राह—

विगतोपाधिः स्फटिकः

स्वप्रभया भाति निर्मलो यद्वत् ।

चिदीपः स्वप्रभया

तथा विभातीह निरुपाधिः ॥ ६० ॥

यद्वनिर्मलः भवच्छ स्फटिको विगतोपाधिः विगतसमुद्राद्युपा-
धि स्वप्रभया स्वया प्रभया सितभास्वराकारेण भाति स्फुरति तथा
चिदीपोऽपि निरुपाधिः स्वप्रभया स्वरूपसम्बिद्धा विभाति ।

एतदुक्तं भवति—यथोपाधिमन्तरेणापि स्फटिकमणिर्भासते भास

ननु बुद्ध्यादेर्विलये कथमसौ भासेदित्याह—विगतेति । 'यस्य भासा सर्वमिदं
विभाति' इति 'विज्ञातारमर वेन विजानीयात्' इति श्रुत्या च ब्रह्मण स्वप्रकाश-
त्वात् सर्वावभासकत्वाच्च न तत्प्रकाशाय बुद्ध्यादेरेषेवेति भावः ॥ ६० ॥

नस्वभावत्वाद् एवं बुद्ध्यावुपाधिमन्तरेणाप्यात्मा भासेत स्वप्रकाश-
कारित्वादिति ॥ ६० ॥

आत्मन उपाधिवशाद् भानमङ्गीकृत्यैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु कचि-
दपि नास्यान्यतो भानम् अपि तु स्वत एव निरञ्जनत्वेनान्यसम्बन्धास-
म्भवाद् व्याप्तत्वेनैकत्रावस्थानासम्भवाच्चिदेकरसत्वाच्चेत्याह—

गुणगणकरणशरीर-

प्राणैस्तन्मात्रजातिसुखदुःखैः ।

अपरामृष्टो व्यापी

चिद्रूपोऽयं सदा विमलः ॥ ६१ ॥

अयम् आत्मा सदागुणकरणगणशरीरप्राणैः गुणाः सत्त्वादयः,
करणगण इन्द्रियगण, शरीर पिण्डं, प्राणोऽन्तर्बायुः, तैः । तन्मात्रजा-
तिसुखदुःखैः तन्मात्राणि शब्दार्दानि, जातयो मनुष्यत्वाद्याः, सुखं शुभ
कर्मफलं, दुःखं अशुभकर्मफलं, तैश्च अपरामृष्टः । अभिव्यापीत्युक्तलक्ष-
णस्याप्याकाशस्य मनोगम्यत्वमित्यत उक्तम् चिद्रूप इति ॥ ६१ ॥

देहसम्बन्धाभावान्नास्य दर्शनादिक्रियाकर्तृत्वमपीत्याह—

द्रष्टा श्रोता घ्राता

स्पर्शयिता रसयिता ग्रहीता च ।

क्षेपकर्मविशकाशयंत्परामृष्ट पुराविशेष ईश्वर इति योगसूत्रे लक्षितं ब्रह्म स्मा-
रयन् तद्रूपतां जीवत्याह—गुणैति । स्पष्टार्थः ॥ ६१ ॥

ननुस्य दर्शनादिक्रियया विचारित्वात्कथं विमलत्वमित्यत आह—द्रष्टेति ।

देही देहेन्द्रियधी-

विवर्जितः स्यान्न कर्तासौ ॥ ६२ ॥

असौ आत्मा देही देहसम्बन्धं प्राप्तो द्रष्टा श्रोता घ्राता स्पर्शयिता रसयिता ग्रहीता च भवति । अतो देहेन्द्रियधीविवर्जितः सन् न कर्ता दर्शनादिक्रियां प्रति कर्ता न स्यात् । ग्रहीता मन्तेति मनोव्यापारोक्तिः । स्पर्शयितेति स्वार्थे णिच् एवं रसयितापि । स्पष्टेत्यर्थः । तथाच श्रुतिः—‘अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।’ (श्वे० ३-१९) इति ॥ ६२ ॥

मायामुत्सृज्य ब्रह्म भावयेदित्युक्तम् । तत्केन प्रकारेणेत्यपेक्षा प्रतिक्षिपति—

एको नैकत्रावस्थि-

तोऽहमैश्वर्ययोगतो व्यासः ।

आकाशवदखिलमिदं

न कश्चिदप्यत्र सन्देहः ॥ ६३ ॥

आत्मैवेदं सर्वं

निष्कलसकलं यदैव भावयति ।

असौ आत्मा देही देह संबन्धं प्राप्तः द्रष्टृत्व श्रोतृत्वादिकं भजते देहादिविवर्जितस्य कथं द्रष्टृत्वादिप्रमाणभोगेनेत्यर्थः । स्पर्शयितेति स्वार्थे णिच् स्पष्टेत्यर्थः । एवं रसयितेत्यत्रापि स्वार्थेणेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

मोहगहनाद्वियुक्त-

स्तदैव परमेश्वरीभूतः ॥ ६४ ॥

इदं दृश्यजातं सर्वम् आत्मैव तत्सतास्फूर्तिव्यतिरिक्तसत्तास्फूर्ति-
रहितत्वाद्—

‘यदिदं दृश्यते किञ्चिदर्शनात्तत्र भिद्यते ।

दर्शनं द्रष्टृतो नान्यद्रष्टैव हि ततो जगद् ॥

इति स्मरणाद्, ‘आत्मैवेदं सर्वम्’ । (छा० ७-२५-२) इति
श्रुतेश्च । अतः अहमैवैश्वर्ययोगतोऽस्मात् सर्वात्मत्वविभूतिमत्त्वाद्
एकोऽद्वितीयः परमस्वतन्त्रो वा । नैकत्र देशे काले वस्तुनि वा अव-
स्थितः, किन्तु व्याप्तः । किं व्याप्नोति, अखिलमिदं द्वैतजातं
सर्वस्मिन् देशे काले वस्तुनि चावस्थितः आकाशवत् । तस्य बाष्पा-
द्यात्मताभावाद् वस्तुपरिच्छेदेऽपि कालदेशपरिच्छेदो व्यवहारावस्थायां
नास्तीति दृष्टान्तता । न खलुपमेयोपमानयोः सर्वात्मना सादृश्यामिच्छ-
न्ति सन्तः । अत्र अस्मिन्नर्थे कश्चिदपि सन्देहो नास्ति इत्येवं नि-
ष्कलसकलं निष्पद्यत्वेऽपि सप्रपञ्चं ब्रह्म यदा भावयति स्वात्मतयो-
पास्ते, तदा तस्मिन्नेव काले मोहगहनाद् अविद्याबन्धाद् विमुक्तः
परमेश्वरीभूतः परमेश्वरस्वात्मसाक्षाद्गोपं गतः ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’
(मु० ३-२-९) इति श्रुतेः । ‘तदैवेति’ ब्रह्मोपासनस्य तत्साक्षाद्गोपब-
न्धने न जन्मान्तरापोक्षेति सूचितम् ।

स्यादेतन् । ‘आत्मैवेदं सर्वम्’ इत्यमुकं, तत्र यादिनां बहुधा वि-
प्रतिपत्तिदर्शनात् । तथाहि—

केचित् पृथिव्यादिभूतचतुष्टयकार्यं चैतन्यगुणाश्रितं शरीरेमेवास्मेति कार्यत्वं तस्य मन्यन्ते ।

तत्रास्य सर्वात्मताया दत्त एवाञ्जलि , कार्यस्य कार्यान्तरेषु कारणेषु चाननुगमात् ।

केचित् प्राण एवास्मेति । तत्रापि सा न स्याद्, इन्द्रियाणामन्योऽन्यस्मिन्नर्थान्तरेषु चाननुगते ।

अन्येऽणु परिमाण देहपरिमाण वा प्रकाशद्रव्यमास्मेति । तेष्वपि सा न स्यात्, अणुपरिमाणस्य सर्पपादेर्मध्यमपरिमाणस्य घटादेश्च सर्वात्मत्वाददर्शनात् ।

केचित्पुन सर्वतो व्याप्त क्षणिकत्वलक्षण विज्ञानमास्मेति । तत्रापि सा न स्यात्, विज्ञानानामन्योऽन्यस्मिन् व्याप्त्यभावात् ।

अपरे शून्यमास्मेति मेनिरे । तेषां पक्षे व्यापक आत्मा व्याप्य विश्वं व्यापन क्रिया तत्त्विक द्रष्टृदर्शनादिक च नास्तीति न सर्वात्मता-प्रसङ्गोऽपि ।

अपरे तु पृथिव्यादिवद् बुद्ध्यादिगुणवान्नित्यो विभु प्रतिशरीरं भिन्न, परमेश्वरादन्यस्तत्परतन्त्रोऽहप्रत्ययगम्यो जडद्रव्यविशेष आत्मेत्यास्थियत । तेषां तस्य परमेश्वरे क्षेत्रज्ञान्तरेषु क्षेत्रेषु च व्याप्त्यभावात् सर्वात्मत्व नोदरीकुर्वन्ति ।

एव परमात्मप्रेरिता प्रकृतिः परमाणवो वा विश्वोपादानमिति मतेऽपि नात्मनस्सर्वात्मता स्यात्, निमित्तभूतानां कुबिन्दकुलालादीनां पटकुटादिष्वनुगमादर्शनात् ।

ये पुनर्ब्रह्मपरिणामत्व विश्वस्याश्रयन्ते तेषां ब्रह्मणः सर्वात्मत्वेऽपि

तदंशो जीव इति नात्मनः सर्वात्मता स्यात् ।

औपनिषदाग्राणामपि ब्रह्मात्माधिष्ठितमाया विवर्तत्वं विश्वस्य ये-
ऽभ्युपगच्छन्ति, तेषामपि प्रकृतेरेव सर्वात्मता, न पुरुषस्य, कारण-
स्यैव कार्यानुगमनियमात्, नो वा तस्या अपि, पुंसस्तत्त्वरूपत्वाभावात् ।
तस्माद् 'आत्मैवेदं सर्वमि'त्ययुक्तमुक्तमिति ।

नैप दोषः, स्वमायाशक्त्यनुप्रविष्टस्य ब्रह्मात्मन एव भोक्तृभोग्य भोग
त्रितयात्मकप्रपञ्चात्मना विवर्तितत्वोक्तेः 'रसफणितशर्करिके' (२६) त्यत्र ।

अत एव 'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र०सू० १—१—२) इति
जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणत्वेन सूत्रितवान् भगवान् पाराशर्यः ।

'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्य-
मिसेविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म' (त० ३—१) इति भगवती श्रुतिर-
प्याह । 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' (गी० १०—८)
इत्यच्युतेन चोपदिष्टम् ।

'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।'

'मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय !'

(गी० ७—६—७)

इत्यन्यत्र,

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः

भूतमाममिमं कृयम्' (गी० ९—८)

इति च । तस्माद् यथा क्षणिकस्य यागस्य स्वर्गसाधनत्वेन श्रु-
तौ क्षुत्स्यापि न कालान्तरदेशान्तरदेहान्तरौपमोग्यफलसाधनत्वं

साक्षात्सम्भवतीति श्रुत्यर्थापत्त्या अपूर्वस्य द्वारत्वं कल्प्यते, एवमिहा-
पि चिदेकरसविग्रहस्य भगवतोऽनन्तचेत्यचेतनप्रपञ्चत्वात्मनावस्थानं
यूयमाणं मायया विना न सङ्गच्छते इति जगदुदयादौ निमित्तत्वमेव
मायाया, उपादानत्वं तु तदधिष्ठातुरीश्वरस्यैवेति स्वीक्रियते । यथोक्त-
माचार्यैः—

चित्रायागं पशुफल इति धूयमाणोऽपि चित्राऽ-
पूर्वद्वारं पशुफलतयाक्षिप्यते तत्र तद्वत् ।
चेतन्यात्मा जगदुदपट्टच्छूयनेऽत्रापि पञ्चा-
म्मायादीनां भवति जगति द्वारभाव फलेऽस्मिन् ।

इति । तथाच प्रयोगः—विमतं चेतनोपादानं भविषुमर्हति कार्य-
स्यान् स्वप्नप्रपञ्चवदिति । नच घटपत्रादौ व्यभिचरितो हेतुः, तेषां प-
क्षान्तभूतत्वात् । विपक्षे जगत् कार्यताहानिर्वाप अचेतन प्रधानपर-
माण्वादेः स्यात्तन्वपि विधिर् भातुं कर्तुं चासमर्थत्वेन जगदुत्पादक-
त्वायोगात् । तन्मादात्मन सार्यात्म्ये नास्मत्त्वशं विरोधगन्धोऽपीत्य-
भिप्राय ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

एवं भगवन् सर्वात्मत्वे मिद्वे कल्पितमर्थमाह—

यद्यस्मिन्नान्तागमः-

तर्केषु प्रमुचन्ति गगान्धाः

पट्टादिनि । वैष्णवसौत्र इत्यादिपिडाभ्युपनिषद्वेषु पाश्चात्तादागमेषु तद-
पुनरुक्त्येषु भ्रमन्ति 'अथमेवमिदानीं गम्यामीन' इति भ्रमन्ति पितृव्याप्त्यर्थं च
न कल्पन्ते । तत्रेवमानी 'अथमेवमिदानीं गम्यामीन' इति तदर्थः ।

अनुमोदामस्तत्त-

त्तेषां सर्वात्मवादधिया ॥ ६५ ॥

त्वसिद्धान्तादन्येऽत्र सिद्धान्ताः प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतानि क-
र्ममीमांसकेश्वरनिरीश्वरसांख्यनैयायिकवैशेषिकशून्यविज्ञानक्षानिकवादि-
क्षणकस्वभाव्यादिमतानि । आगमाः वेदान्तरक्षणस्वागमव्यति-
रिक्ताः कर्मकाण्डश्रुतिसंबन्धवैष्णवशाक्तसौराद्यागमाः प्रत्यक्षानुमानागम्यस्य
प्रवृत्तिनिवृत्तिरक्षणस्य धर्मस्य सगुणस्य निर्गुणस्य च ब्रह्मणस्त-
दनुष्ठानज्ञानफलस्य तदधिकारिणां तत्स्थानां च प्रकाशकाः अनादि सिद्धा-
ग्रन्थाः । तत्तत्सिद्धान्तागमोपदिष्टास्तदर्थसाधनार्था अनुमानार्थापत्तिरूपा-
स्तर्काः । व्याप्याद्व्यापकमसञ्जनं हि तर्क उच्यते अनमित्वे निर्धूमत्वं
स्यादिति । तच्चानुमानार्थापत्त्योस्तुल्यम् । अग्निना व्याप्तोऽयं धूम इति
हि धूमसत्तयाग्निसत्ता महीधरेऽनुमीयते, भोजनव्याप्तं पीनत्वमिति च दिवा
भोजनविहीनदेवदत्तपीनत्वेन रात्रिभोजनं निश्चीयते इति तस्मात्तर्क-
शब्देनोभयोरपि ग्रहणं यद्यत्सिद्धान्तागमतर्केषु सिद्धान्ताश्च आग-

अनुमोदाम इति परस्मैपदम् अनुमोदतेत्यल्लक्षणस्यात्मनेपदस्यादित्यपत्त्यात् ।

कन्वस्मिन् मते सर्वस्य चेतनस्य सर्वत्र चेतनकार्ये स्यादिति चेन्न चेतनमग्नि-
धानेन तत्तत्कार्ये जन्मनीये सेन्द्रियद्रव्यस्य कारकत्वात् । तथा च धरणे पतत्रप्रति-
सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम् ।

(च० सं० सूत्रस्था० (१।४०)

अपमाराधः—कथावाद्योऽपि महर्षयो मायिकत्वेन ब्रह्मरूपत्वेन च ज्ञातव्य-
मप्यस्य बोधनीयनिष्पाद्यधिशारानुपातेन मायिकत्वाद्यप्यप्य (स्व) ज्ञातपरमा-

ननु कर्ममीमांसकादयः शैवादयश्चैनं भगवद्बुद्ध्या न पश्यन्ति,
किन्तु कर्मकामार्थादिबुद्ध्यैव । तत्कथं तेषां तत्तत्फलप्राप्तिर्दृश्यते श्रूयते
चेत्यब्रूह—

सर्वाकारो भगवा-

नुपास्यते येन येन भावेन ।

तं तं भावं भूत्वा

चिन्तामणिवत्समभ्येति ॥ ६६ ॥

सर्वाकारो हि भगवान् सर्वात्मत्वात् । अतोऽसौ येन येन
भावेन आकारेण तैस्तैः उपास्यते तं तं भावम् आकारं चिन्ताम-
णिवद् भूत्वा समभ्येति प्राप्नोति स्वतो निराकारत्वादित्यर्थः । श्रुति-
श्च “तं यथा यथोपासते तदेव भवति” इति श्रीभगवद्वाक्यं च ‘ये
यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्’ (गी० ४-११) इति ॥ ६६ ॥

उक्तमुपसंहरति—

नारायणमात्मानं

ज्ञात्वा सर्गस्थितिप्रलयहेतुम् ।

ननु देवाः शिवं वैष्णवा विष्णुं बौद्धा बुद्धमुपासन्ते इति परस्परमत्यन्तभि-
प्रानां मतं कथं भगवानुमुपते इत्यत्र आह—सर्वाकार इति । एव एव भगवान्
उपासमानां भावनानुसारेण तत्तद्भूतो भूत्वा तैर्मह्यः कर्म फलं ददाति यतः भगवान्
सर्वाकारः । तथाच भगवद्वाक्यम् ‘ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्’
इति ॥ ६६ ॥

सर्वज्ञः सर्वगतः

सर्वः सर्वेश्वरो भवति ॥ ६७ ॥

सर्गस्थितिप्रलयहेतुं विश्वस्थेति शेषः । न स्थितिमात्रहेतुं सर्वेश्वरं नारायणमात्मानं ज्ञात्वा आदरनैरन्तर्याम्यां चिरमुपास्य सर्वो जनः न ब्राह्मणः परिव्राडित्यादिनियमः यः कोऽपि देवतागुरुभक्तिमान् सर्वेश्वरो भवति नारायणमात्मत्वेन साक्षात्करोतीत्यर्थः । कोऽयं सर्वेश्वरो नामेत्यत उक्तं सर्वज्ञः सर्वगत इति ॥ ६७ ॥

तत्साक्षात्करणेन किमित्यत आह—

आत्मज्ञस्तरति शुचं

यस्माद्विद्वान् विभेति न कुतश्चित् ।

मृत्योरपि मरणभयं

न भवत्यन्यत् कुतस्तस्य ॥ ६८ ॥

आत्मज्ञः शुचं सर्वदुःखं तरति । कुतः यस्माद्विद्वान् भगवन्तमात्मत्वेन पश्यन् पुमान् कुतश्चिन्न विभेति । तदपि कथं तस्य मरणभयमपि न भवति अन्यद् भयं कुतः । तत्र हेतुर्मृत्योरिति स्वयं मृत्युरूपस्येत्यर्थः । श्रुतिश्च 'तरति शोकमात्मविद्' (छा० ७—

‘आत्मज्ञस्तरति शुचम्’ इत्यनेन आत्मज्ञानेन शोकपदवाच्यसंसारस्य निवृत्तेः सूचनात्संसारस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपं मिथ्यात्वं सूचितम् । एतदुक्तं भवति—यदा जीवः स्वस्वरूपं नारायणमात्मानं जानाति तदा आत्माशामभातस्य बन्धस्य निव-

१-३) इति । एतदुक्तं भवति—कालसकाशाद्धि सर्वेषां मरणभयं भवति, अयं तु परकालात्मा मगवानेव, तन्नास्य मरणमयप्राप्तिः अन्य-
इयं तु दूरत इति ॥ ६८ ॥

किंपुनरत्र प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपमुक्तं भवतीत्यत्राह—

क्षयवृद्धिवध्यघातक

बन्धनमोक्षैर्विवर्जितं नित्यम् ।

परमार्थतत्त्वमेतद्

यदतोऽन्यत् तदनृतं सर्वम् ॥ ६९ ॥

क्षयवृद्धी वध्यघातकौ बन्धनमोक्षौ क्षयवृद्धिवध्यघातकबन्धन-
मोक्षाः तैः नित्यं विवर्जितं यद् एतद् परमार्थतत्त्वं, पुरतस्तत्त्वम्,
अतोऽन्यत् क्षयवृद्ध्यादिमत् यत् तत् सर्वमनृतं प्रकृतितत्त्वम् ॥ ६९ ॥

तैरानृत्योरपि भयं न भवति अन्यस्मात् कुतो भवेदित्यर्थः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

क्षयवृद्धीति । परमार्थतत्त्वं-ब्रह्म सत्यम् । ततोऽन्यद्विकारजातमनृतमस-
त्यम् । तथा च बाह्यरमाप्यम् 'मृत्पिण्डादिदृष्टान्तैर्हि सतो ब्रह्मणः एकस्य सत्यत्वं,
विकारस्य चानृतत्वं प्रतिपादयति शास्त्रम्' इति । 'सत' इत्यस्याद्यन्तयोः सत्त्वेन
मध्येऽपि सत्त्वानुमानेन कालत्रयबाध्यत्वस्वरूपं सत्यत्वं, प्रपञ्चस्य तु आद्यन्तयोरस-
त्त्वेन मध्येऽप्यमत्त्वानुमानेन कालत्रयबाध्यत्वकृपमसत्यत्वमित्यर्थः । मध्ये कदाचि-
त्सत्त्वेन प्रपञ्चस्य प्रतीतित्तु अममम् । उत्पत्त्यादौर्नां अमविक्रयानामेव तत्रानुवाद
इति विकारत्वप्रतीतिरपि अमं पृथेति तत्त्वम् ।

एतेन मायाया अनादित्वं पराकृतम् ।

प्रमातिरिक्तस्य सर्वस्य विकारत्वप्रतिपादनेन मायाया अपि सादित्वाव-
गमात् । तां च न मायस्यस्याऽविर्वर्जनीया मायामाहादिति प्रागुक्तं न वि-
स्मर्तव्यम् ॥ ६९ ॥

• एवं तयो स्वरूपं संक्षिप्य तद्विभागज्ञानफलमाह—

• एवं प्रकृतिं पुरुषं

विज्ञाय निरस्तकल्पनाजालः ।

आत्मारामः प्रशमं

समास्थितः केवलीभवति ॥ ७० ॥

एवम् उक्तप्रकारेण प्रकृतिं पुरुषं च विज्ञाय विवेकतो ज्ञात्वा निरस्तकल्पनाजालः संत्यक्तद्वैतमान्तिप्रवाहः आत्मारामः आत्मै-
वारामः क्रीडास्थानमस्येति तथा अखण्डानन्दानुमवरूपं स्वात्मानमेवे-
क्षमाणः प्रशमं समास्थितः, तत्रैव लीनचेताः केवलीभवति कैवल्यं
लभत इत्यर्थः । “तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त” (मु० ३-२-८) इति
श्रुतेः ॥ ७० ॥

एव पुंसि मुक्ते तद्देहेन्द्रियप्राणबुद्ध्यादय किं तदैव नश्यन्ति किं
वा कश्चित्कालं प्रतीक्षन्त इत्याकाङ्क्षाया द्वितीयं पक्षं पक्षीकृत्याह—

नलकदलिवेणुवाणा

नश्यन्ति तथा स्वपुष्पमासाद्य ।

• प्रकृतिपुरुषविरंकरमाह—पंचमिति । प्रकृतिमांसा भासां तु प्रकृतिं वि-
धान्मायिनं तु मदेक्षरम् इति स्मरणात् । केवलीभवति कैवल्यं लभत इत्यर्थः ।
एतेन स्वस्वरूपावसिर्माक्ष इति सूचितम् ॥ ७० ॥

तद्वत्स्वभावभूताः

स्वभावतां प्राप्य नश्यन्ति ॥ ७१ ॥

कदलिवेष्विति मात्राभङ्गभयाद्भ्रुत्वः । नलो बृहत्तृणविशेषः, कदली-
रम्भा, वेणुर्गस्करः, वाणः शरः, नलश्च कदली चवेणुश्च वाणश्च नलक-
दलिवेषुवाणाः ते यथा स्वपुष्पं स्वस्वकार्यम् आसाद्य जनयित्वा
नश्यन्ति यावन्न जनयन्ति तावन्न नश्यन्ति, तद्वत्स्वभावभूताः स्व-
भावात्प्रकृतेः संभूता देहादयः स्वभावतां तेषां संबन्धिनो भावा वि-
काराः फलानि तेषां भावः स्वभावता तां प्राप्य स्वस्वकार्यं कृत्वा नश्य-
न्ति न सद्यो नश्यन्ति प्रारब्धकर्मवशात् कंचित्कालं स्थित्वा सुखदुःख-
मोहलक्षणं स्वकार्यमापाद्यैव नश्यन्तीत्यर्थः । तथा च भुक्तिः 'आप्तका-
म आत्मकानो न तस्य प्राणा उक्तामन्ति' (बृ० ४-४-६) इति,
'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये' (छा० ६-१४-२०)
इति, 'तद्यथाहिनिर्ल्ययनी वस्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं
शेते' (बृ० ४-४-७) इति च ॥ ७१ ॥

देहादिलक्षणां प्रकृतिमनात्मतया परित्यज्य कैवल्यं गतः पुमान्
किंरूपः स्यादित्यत्राह—

भिन्नेऽज्ञानग्रन्थौ

छिन्ने संशयगणे शुभे क्षीणे ।

पुत्रि मुक्तेऽपि देहादयः प्रारब्धकर्मभोगकालं यावत्तिष्ठन्तीत्याह—नृलेति ।
यथा नृजादयः स्वपुष्पं जनयित्वा नश्यन्ति तथा स्वभावात्प्रकृतेः संभूता
देहादयः तेषां संबन्धिनो भावा विकाराः कल्याणि स्वभावात्तेषां भावः स्वभावता
तां प्राप्य फलभोगं जनयित्वा नश्यन्तीत्यर्थः । नलो बृहत्तृणविशेष इति ॥ ७१ ॥

दग्धे च जन्मबीजे

परमात्मानं हरिं याति ॥ ७२ ॥

अज्ञानग्रन्थौ आत्माज्ञानेन कृते ग्रन्थौ देहाद्यात्माभिमाने भिन्ने प्रकृतिपुरुषविभागज्ञानेन नष्टे । अत एव संशयगणे छिन्ने देहादिव्यतिरिक्तं कश्चिदात्मास्ति, किं वा नास्ति अस्ति चेदपि स किमीशोऽनीशो वा, एकोऽनेको वा, ईश्वरश्चेदपि स किं सर्वदेहिनामन्तर्वर्तते किं वा कैलासगिरिशिखरे किं वा क्षीराब्ध्यादौ किं वा पश्चिमाया दिशि वसति किं वा दक्षिणस्यामथवोत्तरस्यामाहोस्वित्पाच्यामुतोपरिष्ठादथवाधस्तादित्यादयः संशयाः ।

‘आत्मस्थमात्मानमजं न दृष्ट्वा भ्रमन्ति मूढा गिरिगहरेषु ।

पश्चादुदग्दक्षिणतः पुरस्तादथ स्विदासीदुपरिस्विदासीद् ॥

इति श्रुत्यैव प्रकाशिता तेषां गणे छिन्ने आत्मतत्त्वसाक्षात्ज्ञानेन बाधिते (शुभे) शुभाशुभे कर्मणि च क्षीणे आत्माज्ञानलक्षणस्वकारणविनाशेन विलीने । अत एव जन्मबीजे पुनर्जन्मनो बीजमूलेऽर्थे दग्धेऽभावं गते सति हरिं याति । कोऽसौ हरिरित्यत उक्तं परमात्मानमिति ‘आत्मा वा इदमेक एवात्र आसीन्नान्यत्किंचन मियत् स ईक्षत’ (ए० १-१) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः परमात्मेत्यर्थः । श्रुतिश्च—

“भिद्यते हृदयमन्यश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

मिथ्य इति । अत्र—‘शुभे’ इत्यस्य स्थाने ‘शुभाशुभे’ इति क्वचित्पाठः स च सामान्यवाचिकादृष्टात् । हरिं याति स्वस्वरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः । अवाप्तमेव स्व-

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे” ॥ (मु० २-२-८)
इति । कैवल्यं गतो जीव पर एव भवतीति श्लोकार्थः ॥ ७२ ॥

किमस्मान्मानुषादेहाद् देहान्तर प्राप्य मुच्यते किं वाऽनेनैव देहे-
न, अनेनापि किमिहैव मुच्यते किं वा देशान्तर गत्येत्यत्राह—

मोक्षस्य नैव किञ्चि-

द्धामास्ति न चापि गमनमन्यत्र ।

अज्ञानमयग्रन्थे-

भेदो यस्तं विदुर्मोक्षम् ॥ ७३ ॥

मोक्षस्य सबन्धि तदुद्भवहेतुभूत धाम शरीरम् अस्मादन्यत्
किञ्चिन्नैवास्ति नाध्यन्यत्र गमनम् “तद्यो यो देवाना प्रत्यबुध्यत स
एव तदभवत् तथर्षाणा तथा मनुष्याणाम्” (वृ० १-४-१०) इति श्रु-
ते । उक्तेऽर्थे हेतुत्वेन मोक्षस्वरूपमाह—अज्ञानमयग्रन्थेरज्ञानरूप
स्य बन्धहेतोर्यो भेदः सहारूप त मोक्षं विदुः स च तत्त्वज्ञाने
स्वसिद्धावपेक्षते, न देहान्तर देशान्तर वेत्यर्थः । अनेनास्मादन्ये न-
पक्षा आक्षिप्ता ।

स्वरूपमज्ञानेनाप्राप्ततया अज्ञाने नटे प्राप्नोतीरेति यावत् ॥ ७३ ॥

‘पमात्मानं हरिं याति’ इत्युक्त्या देशान्तरगमनं संशयान्तरं गच्छ-
ति—मोक्षस्येति । अज्ञानमयग्रन्थेरनात्मन्यात्मानमिन्द्रिय-
तिरेव मोक्ष न देशान्तरगमनमिति ॥ ७३ ॥

कथं—

यत्तावन्मरणं मोक्ष इति चार्वाकमतं तन्मरणस्य स्वविनाशरूप-
त्वेनापुमर्थत्वादप्रत्यक्षत्वेनानिश्चिताकारत्वाच्चायुक्तम् ।

यत्पुनः क्षपणकाः सततोर्ध्वगमनं मोक्षमिच्छन्तीति तदप्ययु-
क्तम् । सतताधोगतिवत् प्रयासात्मकत्वेनास्यापुरुषार्थत्वात् ।

विशुद्धविज्ञानसन्तानोदयो मोक्ष इति यद्विज्ञानवादिमतं तन्मोक्षसाध-
नानुष्ठातृविषयोपरक्तविज्ञानसन्तानस्य नष्टत्वादकृताभ्यागमकृतविप्रणाश-
दोषेण विषयोपरागाभावे विज्ञानस्य भेदकाभावेन सन्तानरूपत्वासिद्धेश्चा-
युक्तम् ।

सर्वशून्यतालाभो मोक्ष इति यन्माध्यमिकमतं, तत्र शून्य-
स्य स्वप्रकाशत्वे सत्त्वप्रसङ्गादस्वप्रकाशत्वे साधकाभावेनासिद्धत्वाच्चा-
नुपपन्नम् ।

बुद्ध्यादिनवगुणप्रहाणेनात्मनोऽवस्थानं मुक्तिरिति यत्तर्कम-
तं, तच्च पाषाणादिवदात्मनो जडताप्राप्तिरूपत्वान्मोक्षे परमेश्वरवदिच्छा
ज्ञानक्रियावत्त्वापत्तेश्चानादरणीयम् ।

यत्प्रकृतिपुरुषविवेकात्मा मोक्ष इति निरीश्वरसाङ्ख्यमतं,
तच्च मोक्षे प्रकृत्यदर्शनेन ततो विवेकस्य दुस्संपादत्वात् तद्दर्शने
बन्धप्राप्तेश्चाविचारसुन्दरमेव ।

यत्पुनः सेश्वरसाङ्ख्यमतं क्षेत्रज्ञस्य परमपुरुषसायुज्यं मोक्ष इति,
तदप्यचारुं, प्रागनीश्वरस्येदानीं तद्भावे मोक्षस्य कादाचित्कत्वेन नित्य-
पुरुषार्थत्वासिद्धेरकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषस्य परिहर्तुमशक्यत्वाच्च ।

आत्मनः स्वरूपावस्थानं मोक्ष इति यत्कर्ममीमांसकमतं, तच्चा-

त्मनः प्राक्स्वरूपावस्थानेनाधुना न किञ्चित्कर्तव्यं सिद्धत्वात्, अन-
वस्थाने स्वरूपत्वात् (पा) सिद्धिरिति दृष्यमेव ।

यत्तु, पाशुपताः परमशिवसाम्यावाप्तिर्मुक्तिरित्याहुः, तत्र
साम्यं नाम किमिति वाच्यम् । सर्वज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वं चेत्,
न-सर्वात्मत्वाभावे सर्वज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वासिद्धेः, तद्भावे च मु-
क्तानां परमशिवताप्राप्त्या तत्साम्यवचनानुपपत्तेः । अथाणवमायीयका-
र्ममलविहीनत्वं तत्साम्यमित्युच्येत तदप्यसत् ज्ञातृत्वस्वभावत्वेन निर्मे-
दत्वेन निर्मुक्त्यन्वयत्वेन विना मलत्रयविधुरताया असिद्धेः, उक्तलक्षण-
त्वे च परमेश्वराद् भेदासिद्धेश्च । विपर्यये परस्य विपरीताकारताप्रसङ्गः ।

यत्पुनः सात्त्वता वासुदेवाविचतुर्व्यूहात्मनो हरेः सालोक्यसामीप्यसा-
त्त्वप्यसायुज्यस्वलक्षणो मोक्ष इत्याचक्षते, तत् सालोक्यादीनां प्रागसत्त्वे-
ऽधुनासत्त्वायोगात् प्राक्सत्त्वे तात्सिद्ध्यर्थस्य प्रयासस्यानर्थकत्वात् भेदद-
र्शनमयत्वेन समयत्वाच्चानुपादेयमेव ।

अतो ब्रह्मात्मैक्यसाक्षाज्ज्ञानेन तदज्ञानोपशान्तिरेव मोक्षः ।

तथा च भगवद्वचनम्—

“अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः । (गी० ५-१५)

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेभामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ गी० ५-१६)

तद्वृद्धयस्तदात्मानस्तजिष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ (गी० ५-१७)

इति । 'तस्मै श्रुतिक्रियायामयमः पारं दर्शयति भगवान् स-
त्सुमारः' (छा० ७ २६-२) इति चोपनिषदा अविद्यामन्त्रे पृ

त्तुम्भारः' (छा० ७ २६-२) इति चोपनिषदा अविद्यामन्त्रे पृ

मोक्ष इति साक्षादुपदिष्टम् । तथा च प्रयोग - विमतमात्मतत्त्वज्ञाननिवर्त्य तदज्ञानविलसितत्वात् स्वाप्नजगद्बद् इति ।

का पुनरियमविद्यानिवृत्तिर्नाम, या मुक्तिरित्युच्यते सा तावन्न सती आत्मवन्नित्यत्वापत्ते, नाप्यसती ज्ञानम्य निष्फलत्वापत्ते, नापि सदसती सत्त्वासत्त्वयो परस्परबाध्यबाधकत्वेनाविवादमेकत्र वर्तमानुपपत्ते, नापि सदसद्विलक्षणा अविद्यायास्तथात्वात् भावाभावयोरैकरूप्यायोगाच्च, नापि चतुष्कोटिविनिर्मुक्तरूपा शून्यस्यैव तल्लक्षणत्वादिति चेद्—

न सत्प्रतियोगिनोऽसत् एव शून्यशब्दार्थत्वात् सदसद्विलक्षणाविद्याप्रतियोगिनस्तन्निवृत्ते पञ्चमप्रकारत्वेन शून्यस्वलक्षणत्वाभावाच्च । अत सत्त्वासच्च सदसच्च सदसद्विलक्षण चेति यच्चतुर्विध रूप, तद्विलक्षण किञ्चनाविद्यानिवृत्ते रूपमाश्रयिताम् ।

किञ्चमिध्यावस्तुनो निवृत्तिर्न तदधिष्ठानाद् याथातथ्येन वीक्ष्यमाणादन्यद् वस्तुतोऽस्ति तस्यैव तन्निषेधे परिशिष्यमाणत्वात् ।

अतो ब्रह्म विद्याप्रतिबिम्बित स्वाध्यस्ताया सकार्याया अविद्याया निवर्तकम् । तत्स्वरूपमेवाविद्यानिवृत्तिरिति सिद्धम् ॥ ७३ ॥

ननु प्रकृते पुरुषस्यात्यन्तविलक्षणाकारत्वे सकार्यायास्तस्यास्तत्पृथक् सत्त्वाद्वितीयताहानिरित्यत्राह—

बुद्धैवमसत्यमिदं

विष्णोर्मायात्मकं जगद्रूपम् ।

ननु ब्रह्मण पृथक् जगत् सत्त्वात् कथमद्वितीयं ब्रह्मण इत्यत आह—बुद्धै

विगतद्वन्द्वोपाधिक

भोगासङ्गो भवेच्छान्तः ॥ ७४ ॥

एवं 'सत्यमिह जगदसत्यं' (श्लो०) इत्यादिनोक्तप्रकारेण मा-
यात्मकं मायामयम् इदं जगद् विष्णोरेव तदधिष्ठातुः असत्यं रूपं
बुद्ध्या सनिदानं देहदैहिकप्रपञ्चमन्यव्यतिरेकाभावपरिहारेणात्मन्येवा-
ध्यस्तं निश्चित्य विगतद्वन्द्वोपाधिकभोगासङ्गः विगतो द्वन्द्वोपाधिको
देहादिनिमित्तो भोग आसमन्तात् सङ्गो यस्य स तथा आत्मन्यध्यस्तत्वात्
तद्व्यतिरेकेण विश्वं नास्तीति देहादिसङ्गमपास्यात्मन्येव सक्तो भूत्वा
शान्तः तत्रैव लीनमानसो भवेत् ॥ ७४ ॥

मिति । इदं जगद् विष्णोर्मायात्मकजगतोऽन्यत्वमिति ज्ञात्वा भोगेष्वसक्तः तत्
शान्तो भवतीत्यर्थः । माया वासनारूपा सूक्ष्मावितेत्यर्थः ।

तथा च 'यथा च तत्त्वोभयथा' इति सूत्रे भाष्यम् "स्वाप्नो विकारः वासना-
मयः न पारमार्थिकोऽस्ति" इति 'तद्वदन्यत्वम्' इति सूत्रे च 'यथा च भृगुत-
त्त्वोदकादीनामूपादिभ्योऽन्यत्वम्', दृष्टादृष्टस्वरूपत्वात्, व्यक्तस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्म-
व्यतिरेकेणेति भावः इति 'सर्वव्यवहारस्य प्राग् ब्रह्मान्तविज्ञानादस्त्यत्वम् स्वप्न-
व्यवहारस्येव प्राग् प्रबोधात्' इति च । अतो वासनामयस्त्राप्तपदार्थतुल्यतो-
क्त्या जगतोऽपि वासनामयत्वम् ।

अतु सदमष्टिच्छणा अनिर्वाच्या माया—

वासनारूपा ॥ सद्रूपा माया त्रैलोक्यात्मिका ।

अनिर्वाच्या ततो ज्ञेया मिथ्याभूता सनातनी ॥

इति बृहन्नारदीयादिति ।

उक्त—उक्तव्यवहारकाले मत्त्वेन प्रतीतेर्न ज्ञेयत्वमद्रूपा, प्रतिक्षणं परिश्रमिदवा

प्रतीतेर्बोधदर्शनाद्विशेषदर्शनवाच्यत्वाच्च न केवलं वास्तवसद्रूपा, अत एव वास्तवोभयरूपापि न विरोधाच्च ।

अत एवानिर्वाच्या सत्येव अमर्त्येरेति निर्धार्य वक्तुमशक्या । किन्तुर्बुभयविलक्षणा नेत्याह—सिध्द्याभूता प्रतिभासमाश्रयिण्यत्वान् । सनातनी-भ्रमपरम्पराजन-कपरम्परारूपासनारूपेणेत्यर्थकत्वेन तस्य तदुक्तार्थेऽप्रमाणत्वात् । तस्मादातोपितं मतम् परमार्थतत्त्वसत्त्वमित्येव सम्यम् ।

तदुक्तम्—‘वस्तुत्कारणमव्यक्तं नित्यं चक्षुःश्रुतस्पर्शकार’ इति । नित्यं प्रवाहरूपेण यान्तर्गतं सत्त्वात् ।

न्यायदर्शनेऽपि ‘बुद्धिसिद्धं तु तद्वस्तु’ इति सूत्रेणोक्तम् । तथाहि—चित्तस्य द्रव्यरूपो दृष्ट्याख्य परिणाम इन्द्रियप्रणादया निर्गम्य विषयेण संयुज्य सूक्ष्मावस्था-रूपविषयवासनावशात् तत्तद्विषयकारेण परिणमते न तु तस्यां संयुक्तबाह्यविषय-प्रतिबिम्ब, स्यन्नादौ बाह्यविषयासंयोगेन तत्प्रतिबिम्बासम्भवात् ।

तथा स्मृतिरपि—

‘विप्र दृष्ट्यादि चित्तस्थं न वहि स्थं कदाचन ।

स्वप्नभ्रममन्त्राद्येषु सर्वैरेवानुभूयते ॥

इति स्पष्ट वासनामयत्वं प्रतिपादयति नानिर्वचनीयत्वमिति ॥

तथा माहृषयसूत्राण्यपि ‘नासन क्वातिर्नृशृङ्गवत्’ ‘नानिर्वचनीयस्य तदभा-वान्’ ‘नान्यथाक्याति स्वर्गोष्माघातवत्’ इति ।

व्यासस्यापि मायापदेन सदमतकृतातिरेव विवक्षिता नानिर्वचनीयक्यातिः, माहृषयदूषितानिर्वचनीयक्याते तत्सूत्रानारूढत्वात् ।

तथा श्रौहर्षोऽपि “परस्मीयसीत्येदमुक्तम् ‘अनिर्वचनीयत्वं विश्वस्य पर्यवस्यति’ इति । वस्तुतस्तु यत् सर्वप्रपञ्चमतवास्तव्यवस्थापनविनिवृत्ताः स्वतः सिद्धे विदात्मनि प्रकृततरे कवचे भस्मश्लिष्य चरितार्याः मुषमास्महे । ये तु स्वपरिकल्पितमाधनदूषणव्यवस्थया विचरमन्त्रार्थं तत्त्वं निर्जेतुमिच्छन्ति तान् प्रति धूमः न माप्स्यीयं भवतां विचारव्यवस्था भवत्कल्पितव्यवस्थयैव व्याहृतत्वात्” इति ।

सत्त्वासत्त्वव्यवस्था तदन्यतरव्यवस्थोत्तर्यः । भर-प्रातिभासिकप्रपञ्चभाम् । अनिर्वचनीयत्वं-निर्धार्यं सत्त्वासत्त्वान्यतररूपेणानिर्वचनीयत्वं न तु सदसद्विलक्षणत्वमिति तद्व्याख्यातारः । पुतेन सदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वचनीयत्वे तदस्वरसः स्पष्टमेवावगम्यते इति ।

तथा भागवतमपि—

ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि ।

तद्विद्यादात्मनो मायां यथाऽऽभासो यथा तमः ॥

इति । यद्विनाप्यर्थमात्मन्यविधाने प्रतीयेत । सच्चात्मरूपं न प्रतीयेत तत्प्रत्ययाप्रत्ययरूपमात्मनो मायां विद्यात् यथाऽऽभास-द्विचन्द्रादिः । यथा च तमः-राहुर्ग्रहमण्डले सन्नपि न प्रतीयते इत्यर्थः । असदर्थप्रकाशनस्य मायात्वादेवमेव युक्तम् ।

ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेतत्युक्त्या च अमल्यलेऽनिर्वचनीयरजसोत्पत्तिप्रामाणिकीति सम्पते इति ।

अत एव प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिपेधति इति सूत्रे 'अथात आदेनो निति नेति' श्रुतिव्याख्यावसरे 'पूर्वः प्रतिपेधो भूतराशिं प्रतिपेधति उत्तरो बासनाराशिम्' इति भाष्यं उक्तम् ।

यच्च शाङ्करभाष्यादौ क्वचिद् अनिर्वचनीया मायेत्युक्तमिति प्रतीयते सत् तत्त्वा-त्यन्यत्वाभ्यामनिर्वाच्यस्वरूपानिर्वचनीयत्वपरं न तु सदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वचनी-यत्वपरम् । तथा च शाङ्करभाष्यम् 'अविद्याकल्पितेन नामरूपलक्षणेन भेदेन व्या-वृतावद्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्म परिणामादिसर्वव्यवहारा-स्तदम् पारमार्थिकेन रूपेण सर्वव्यवहारातीतम्' इति ।

अविद्यापूर्वतत्संस्काररूपा । व्याकृत रूपम् । अव्याकृतम् तज्जन्य-संस्कारा-भरूपम् ।

यत्तु यावद्रूपमिमा-—'मृगशृङ्गाजलादि न सन् नासन् नापि सदसत् वितोषा-दिन्पनिर्वाच्यमेव मतीविषु तोषमास्वेयम् । अज्यस्तं च तोषम् परामार्थतोयमिव भासते । अत एव पूर्वदृष्टमिव । तत्त्वतस्तु न तोषं न पूर्वदृष्टं दिन्पनिर्वाच्यम्-

एवं मुक्तस्याविद्यासंस्कारात् कंचित्काल देहे जीवत्यपि नानर्थप्राप्ति-
रित्याह—

(१) बुद्ध्या विभक्तां प्रकृतिं

पुरुषः संसारमध्यगो भवति ।

निर्मुक्तः सर्वकर्मभि-

रम्बुजपत्रं यथा सलिलैः ॥ ७५ ॥

प्रकृतिं देहादिरूपिणीं विभक्ताम् आत्मनोऽत्यन्तविलक्षणां बुद्ध्या
जनात्मतया त्यक्त्वा पुरुषः परमात्मभावे गतः संसारमध्यगः देहावा-

ननम् । देहादिप्रयत्नोऽप्यनिर्वाच्य अपूर्वोऽपि मिथ्याप्रत्ययोदर्शित एव चिदा-
त्मन्यध्यत्मने इत्याहुः ।

तत्रानिर्वाच्यत्वम् सत्त्वामशब्दान्यतरधर्मेण निर्वाच्य इक्षुमशक्यत्वरूपं न तु
सद्वन्तद्विलक्षणत्वरूपम् । अत एव 'जातात्पूर्वमविद्यमान इत्यर्थस्य अप्रेतनस्य
'अपूर्व' इत्यस्य जातकृतिः सद्वन्तद्विलक्षणत्वरूपस्यानिर्वाच्यत्वपदार्थत्वे अनिर्-
वचनीयोत्यस्यद्वीशरे च तद्वत्कृतिः स्यादेव ।

सांख्यसूत्रे च सद्वन्तद्विलक्षणत्वरूपानिर्वचनीयत्वस्यैव खण्डनं 'नानिर्वचनी-
यस्य प्यातिरिति सूत्रेण कृतम् न तु सत्त्वान्यत्वाभ्यां निर्वक्षुमशक्यत्वरूपस्याभि-
वर्चनीयत्वमिति निपुणमीक्षणोपगम् ।

तस्माद्भ्रमररूपा स्थूलाऽविद्या । वासनारूपा च 'अव्यक्त' पदवाच्या सूक्ष्मा-
ऽविद्या । व्यञ्जहारकाले स्थूलविद्यायाः सा वासनमिति तस्या एव कारणत्वेन निर्दे-
शः 'अव्यक्त' कारणम् इत्यादौ । एतत्पृष्टौ तज्जन्मानुषलम्भाच्चिन्यत्वोक्तिर्नेयेति
सर्वभरदातम् ॥ ७४-॥

(१) अत्र तृतीये पादे च प्रयोदशशब्दव्यन्तः ।

भासयानोऽपि सर्वकर्मभिर्निर्मुक्तो भवति अम्बुजपत्रं सलिलैरिव ।
तथा च पराशर्य सूत्रं 'तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोः श्लेषविनाशं तद्व्यप-
देशात्' (ब्र० सू० ४-१-१३) इति ॥ ७५ ॥

एवं जीवन्मुक्तिमुक्त्वा मुक्तस्याशरीरपातं वर्तनप्रकारमाह 'अश्न-
न्नि'ति चतुर्भिः श्लोकैः—

अश्नन् यद्वा तद्वा

संवीतो येन केन चिच्छान्तः ।

यत्र क्वचन च शायी

विमुच्यते सर्वभूतात्मा ॥ ७६ ॥

सर्वभूतात्मा भगवदात्मतां गत शान्तः संवीतो यद्वा तद्वा श्रेष्ठ-
मश्रेष्ठं वास्तमश्नन् येन केनचित् कायायेण मल्लिनेन वा वसनेन संवीतः
संवेष्टितः यत्र क्वचन च शय्यार्था भूमौ वा प्रासादोपरि स्थ्यामध्ये वा
शायी विमुच्यते मुक्तिमुखमनुभवति ॥ ७६ ॥

याकिञ्चन शुभमशुभ वा कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते चेत्याह—

हयमेघसहस्राण्य-

प्यथ कुरुते ब्रह्माघातलक्षाणि ।

परमार्थविन्न पुण्यै-

र्न च पापैः स्पृश्यते विमलः ॥ ७७ ॥

परमार्थविद् यतो विमलः विगताविद्यादिमलः, यतो हयमेघ

सहस्राणि कुरुते यदि अथवा ब्रह्मधातलक्षाणि, तथापि न पुण्यं
स्पृश्यते, न च पापैः ॥ ७७ ॥

किञ्च—

मदकोपहर्षमत्सर-

विपादभयपरुषत्रर्ज्यवाग्बुद्धिः ।

निःस्तोत्रवपट्कारो

जडवद्विचरेदगाधमतिः ॥ ७८ ॥

अगाधमतिः अगाधमतलस्पर्शमनन्तानन्दरूप ब्रह्म, तस्मिन् म
तिरात्मबुद्धिर्यम्य स । जडवदित्युपलक्षण, जडोन्मत्तपिशाचवद् विच-
रेत् । तदुक्तं बृहद्वातिके—

‘बुद्धतत्त्वस्य लोकोऽयं जडोन्मत्तपिशाचवत् ।

बुद्धतत्त्वस्य लोकानां जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥’

इति । कथंभूत मदकोपहर्षमत्सरविपादभयपरुषत्रर्ज्य । मदो
विद्वत्त्वप्रतित्वाद्यभिमान, कोप शत्रुविषयो मानसोऽसहनव्यापार, हर्ष
इष्टलभहेतुर्मानस उल्लास, मत्सर परवृत्त्यसहिष्णुता, विपादोऽभि-
मताल्लाभादनभिमतार्थप्राप्तेर्वा देव्य, भय राजलोकवेदेश्यो भीति, परुष
पारुष्य नैष्टुर्य, मदश्च कोपश्च हर्षश्च मत्सरश्च विपादश्च भय च परुष
च मदकोपहर्षमत्सरविपादभयपरुषाणि तानि वर्जयितुं शीलमस्येति त
थोक्त । अवाग्बुद्धिं प्रणवे तदये ब्रह्मात्मनि च पर्यवसितवाङ्मनोवृत्ति-
र्वस्व । निः स्तोत्रवपट्कारः स्तोत्र कस्याचित् केनचिद् गुणोत्कर्षप्र-
शसन, वपट्कारो यजन, निर्गतौ स्तोत्रवपट्कारो यस्मात्स तथा ॥७८॥

तद्वत्पुण्यदशमुपसंहरति—

उत्पत्तिनाशवर्जित-

मेवं परमार्थमुपलभ्य ।

कृतकृत्यसफलजन्मा

सर्वगतस्तिष्ठति यथेष्टम् ॥ ७९ ॥

एवम् 'अव्यक्तादेष्हममृवि' (१०) त्याद्युक्तक्रमेण परमार्थं मह-
ते परं पुरुषस्य स्वरूपम् उपलभ्य 'उपोपसर्गं सामीप्ये तत्प्रतीचि-
सनाप्यते' इति न्यायादात्मत्वेन साक्षात्कृत्य कृतकृत्यश्चरितार्थः अतः
एव सफलजन्मा सर्वगतः अन्तर्बहिषो (स्थो) यथेष्टं तिष्ठति सुखं
जीवतीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

देहे पतिते तस्य स्थितिः कथं कुत्र कथं वा तदेहः पतेदिति जिज्ञा-
सायां विवेकशक्तिमाह—'व्यापिनमिति-चतुर्भिः श्लोकैः—

व्यापिनमभिन्नमित्थं

सर्वात्मानं विधूतनानात्वम् ।

निरुपमप्रमानन्दं

यो वेद स तन्मयो भवति-॥ ८० ॥

कृतकृत्यसफलजन्मेति । तत्राद्य-धृतिः—

'वदन्मानं विजानी' वादइमन्मीनि पूरय ।

किमिच्छन् कस्य कामाव शरीरमुपैज्यरेत इति ॥ ७९ ॥

तन्मय इति । 'अहं वेद यज्ञीव भवति' इति श्रुतेः ॥ ८० ॥

सहस्राणि कुरुते यदि अथवा ब्रह्मघातलक्षाणि, तथापि न पुण्यैः
स्पृश्यते, न च पापैः ॥ ७७ ॥

किञ्च—

मदकोपहर्षमत्सर-

विपादभयपरुषवर्ज्यवाग्बुद्धिः ।

निःस्तोत्रवपट्कारो

जडबद्धिचरेदगाधमतिः ॥ ७८ ॥

अगाधमतिः अगाधमतलस्पर्शमनन्तानन्दरूप ब्रह्म, तस्मिन् म
तिरात्मबुद्धिर्यम्य म । जडबद्धिसुपलक्षण, जडोन्मत्तपिशाचवद् विच-
रेत् । तदुक्तं बृहद्वार्तिके—

‘बुद्धतत्त्वस्य लोकोऽयं जडोन्मत्तपिशाचवत् ।

बुद्धतत्त्वश्च लोकानां जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥’

इति । कथमूत मदकोपहर्षमत्सरविपादभयपरुषवर्जी । मदो
विद्वत्त्वप्रतित्वाधभिमान, कोप शत्रुविषयो मानसोऽसहनव्यापार, हर्ष
इष्टलाभहेतुर्मानस उल्लास, मत्सर परवृज्यसहिष्णुता, विपादोऽभिम-
तार्थालाभादनभिमतार्थप्राप्तेर्वा देन्य, भय राजलोक्वेदेभ्यो भीति, परुष
पारुष्य नैर्दुर्य, मदश्च कोपश्च हर्षश्च मत्सरश्च विपादश्च भय च परुष
च मदकोपहर्षमत्सरविपादभयपरुषाणि तानि वर्जयितुं शीलमस्येति त
थोक्त । अवाग्बुद्धिं प्रणवे तदथे ब्रह्मात्मनि चर्षयवसितवाङ्मनोवृत्तिस
र्वस्व । निः स्तोत्रवपट्कारः स्तोत्र कस्यचित् केनचिद् गुणोत्कर्षम
शसन, वपट्कारो यजन, निर्गतौ स्तोत्रवपट्कारौ यस्मात्स तथा ॥७८॥

तद्वत्पुपदेशमुपसंहरति—

उत्पत्तिनाशवर्जित-

मेवं परमार्थमुपलभ्य ।

कृतकृत्यसफलजन्मा

सर्वगतस्तिष्ठति यथेष्टम् ॥ ७९ ॥

एवम् 'अव्यक्तादण्डममृदि' (१०) त्याग्युक्तक्रमेण परमार्थं प्रकृ-
ते पर पुरुषस्य स्वरूपम् उपलभ्य 'उपोपसर्गं सामीप्ये तत्प्रतीचि-
समाप्यते' इति न्यायादात्मरेण साक्षात्कृत्य कृतकृत्यश्चरितार्थं अत
एव सफलजन्मा सर्वगत अन्तर्बहिष्ठो (स्थो) यथेष्टं तिष्ठति सुखं
जीवतीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

देहे पतिते तस्य स्थिति कथं कुत्र कथं वा तदेह पतेदिति जिज्ञा-
सायां विदेहमुक्तिमाह—'व्यापिनमि'ति-चतुर्भिं श्लोकै —

व्यापिनमभिन्नमित्थं

सर्वात्मानं विधूतनानात्वम् ।

निरुपमप्रमानन्दं

यो वेद स तन्मयो भवति-॥ ८० ॥

कृतकृत्यसफलजन्मेनि । तथाच-धृति —

'यदात्मानं विजानी'यादहमस्मीति पूरुष ।

किमिच्छन् कस्य कामाय क्षीरममुमेज्वरेत्' इति ॥ ७९ ॥

तन्मय इति । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति धृते ॥ ८० ॥

व्यापिनं परमहान्तम् ।

‘अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय तथा रस नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्त महत् पर ध्रुव निचाय्य तन्मृत्युमुखात्ममुच्यते ॥’

(कठो० १-३-१५) इति श्रुति । विधूतनानात्वं विधूत नानात्व भिन्नत्व येन तमद्वितीय ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ (छा० ६ २-१) इति श्रुते । निरुपमपरमानन्दनिरुपम परमो निरतिशयश्च य आनन्दस्तम् ‘आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । एषोऽस्य परम आनन्द । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति’ (वृ० ४ ३-३२) इति श्रुते । सर्वात्मानं वासुदेवम् इत्थं व्याप्त्यादिमन्तम् अभिज्ञं वेदितुं स्वत्माद्वेद्यतया भेदमभास्य यो घेद स्वात्मत्वेन साक्षात्करोति ‘अथ योऽन्या देवतामुपास्तेऽन्योसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव स देवतानाम्’ (वृ० १ ४-१०) इति भेदेनेक्षणस्य श्रुत्या प्रतिषिद्धत्वाद् ‘एष त आत्मानृत’ इत्यभेदेनेक्षणस्यामृतत्वकलतया विहितत्वाच्च । स तन्मयः सर्वभूतात्मा वासुदेव एव देहे स्थिते पतितेऽपि भवतीत्यर्थः ।

• ननु सर्वात्मनि वासुदेवे कथं श्रुतयः प्रवर्तन्ताम् । स हि सर्व बुद्धीन्द्रियाध्यक्षत्वात् सर्वात्मोच्यते । अतश्च मनसा स्मर्तुं वाचा वक्तुं नाशक्यस्वरूप म्यात् । न खलु प्रदीपेन प्रकाशितो घटः प्रदीप प्रकाशयितुं प्रगल्भते । एवमात्मना प्रबोधित मनो वचो वा नात्मान बोधयितुं शक्नोति । श्रुतिश्च ‘यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह’ (तै० २-४-१) इति ।

ननु मुख्यगौणभेदेन द्विविधा शब्दस्यार्थे भवति । तत्र मुख्या रूढि

वृत्तिर्गौणवृत्तिश्चेति द्विविधा । तयोर्वृद्धव्यवहारनिमित्तेन सङ्केतेन यः शब्दो
यमर्थमभिधत्ते तस्य तस्मिन् प्रवृत्तिर्लोके स्मृतिरुच्यते, यथा गवादिशब्दस्य
गोत्वादौ । यस्तु पुनरवयवव्युत्पादनेन स्वार्थे शब्दो वर्तते तस्य तस्मिन्
प्रवृत्तिर्योगवृत्तिः, यथा पङ्कजादिशब्दस्य तामरसादौ ।

एवमौपचारिकी वृत्तिरपि द्विविधा गौणी लक्षणिकी चेति ।
तयोर्मुख्यार्थगुणयोगेनार्थान्तरे शब्दस्य वृत्तिर्गौणी । यथा क्रौर्यशौर्या-
दिमुख्यार्थगुणयोगेन सिंहशब्दस्यार्थान्तरे प्रवृत्तिः सिंहो देवदत्त इति ।
या तु पुनर्मुख्यार्थसंबन्धादर्थान्तरे शब्दस्य वृत्तिः सा लक्षणा ।
अनयोक्षेपमयोर्मुख्योर्मुख्यार्थवाचः प्रयोजनान्तरं च साधारणं कारणं
भवति, 'मुख्ये संभवत्यमुख्यकल्पना न न्याम्येति' 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न
मन्योऽपि प्रवर्तते' इति च न्यायात् ।

सा च लक्षणा त्रिविधा जहल्लक्षणा अजहल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणा
चेति । तत्र स्वार्थं सर्वात्मना परित्यज्यार्थान्तरं यत्र शब्दो लक्षयति यथा
गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यत्र गङ्गाशब्दस्तीरं तत्र जहल्लक्षणा । यत्र
पुनः स्वार्थमपरित्यज्यैव तत्संबन्धार्थान्तरं शब्दो लक्षयति यथा कुन्ताः
प्रविशन्तीति कुन्तिनः पुंसः तत्राजहल्लक्षणा । यत्र पुनः स्वार्थात्किंचि-
त्परित्यज्य किंचिद्वृत्तं शब्दो लक्षयति यथा सोऽयं देवदत्त इत्यत्र तदेत-
द्देशकालवैशिष्ट्यप्रहाणेन देवदत्तमात्रं सोऽयमिति शब्दौ लक्षयतः तत्र
जहदजहल्लक्षणा ।

एवं त्रिविधासु वृत्तिषु यद्यपि मुख्या गौणी च वृत्तिर्विज्ञाप्ति
शब्दस्य न संभवति जातिगुणक्रियारहितत्वाद्ब्रह्मणः, तथापि कयं-
चित्लक्षणिकी वृत्तिस्तस्मिन्सम्भवत्येव या जहदजहल्लक्षणेत्युच्यते ।

कथम्, अग्राध्यं वस्तु हि लोके सत्यशब्दार्थः । तच्चाकाशादौ व्यावहारिकमात्मनि पारमार्थिकम् । तेनाकाशादिविशिष्टं प्रत्यक्षैतन्यं सत्यशब्दस्य वाच्योऽर्थः । तथाच 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति वाक्ये (१) सत्यशब्दस्य वाच्याकाशादिरूपग्रहाणेन प्रत्यक्षान्नं लक्षयति । एवं ज्ञानशब्दस्य प्रकाशनशक्तिमानर्थः । तथात्वं च घटाद्याकाराया बुद्धिवृत्तौ व्यवहारतोऽस्ति परमार्थतश्च प्रतीचि । तेन बुद्धिवृत्तिविशेषविशिष्टं प्रत्यक्षैतन्यं ज्ञानशब्दस्य मुख्योर्थः । तत्र बुद्धिवृत्त्यंशं परित्यज्य प्रत्यक्षैतन्यमात्रं ज्ञानशब्दो लक्षयति । तथा शुभकर्मोपस्थापितविषयोपभोगजन्या सर्वतः कार्तर्यजननी कापि बुद्धिवृत्तिर्व्यवहारतः परमार्थतः प्रत्यगात्मा चानन्दः । तथा च तद्विशिष्टेर्था आनन्दशब्दो मुख्यवृत्त्या वर्तते 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यत्र । आनन्दशब्दस्तेन बुद्धिवृत्तिरूपं स्वार्थांशं त्यक्त्वा तद्रूपं स्वार्थांशं लक्षयति । एवमनन्तशब्दस्यापरिच्छिन्नं वस्तु मुख्योर्थः । कालस्य च व्यवहारो न देशकालपरिच्छेदः कालस्य कालान्तराभावात् तदव्याप्तदेशाभावाच्च । ब्रह्म चापरिच्छिन्नं भवति तत्त्वतः कालदेशादेः परिच्छेदहेतोस्तद्द्रव्यत्वेन तत्परिच्छेदकत्वायोगात् । अतः कालाद्यनुगतं ब्रह्मानन्तशब्दस्य मुख्योर्थः । तेन कालादिकं परित्यज्यानन्तशब्दो ब्रह्मणि लक्षणया वर्तते इति ।

न चैवंविधाया लक्षणाया लोकेऽप्रसिद्धिः 'प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रः' 'पृथुबुधोदराकरो घटः' इत्यादिवाक्येषु प्रसिद्धत्वात् । तत्र हि अस्मिन्

ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्रः एषु मृद्विकोरेषु को घट इति च प्रश्नोत्तरत्वात् प्रकृष्टप्रकाशशब्दाभ्यां पृथुबुधोदराकारशब्दाभ्यां च स्ववाच्यांशप्रकृष्टत्वप्रकाशत्वजातिप्रहाणेन यथुत्वबुधोदराकारत्वधर्मप्रहाणेन च प्रकृष्टप्रकाशात्मिका एका चन्द्रव्यक्तिः पृथुबुधोदराकारैका घटव्यक्तिश्च लक्ष्यते, अन्यथा आम्रान्पृष्टः कोविदारानाहेतिवदसङ्गतिप्रसङ्गात् एवमिहापि 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्'-इति ब्रह्म किंलक्षणमित्यपेक्षायां प्रवृत्तत्वात् सत्यादिपदानां ब्रह्मण्येव वृत्तिः ।

सोऽयं वेदान्तगतावान्तरवाक्येषु तत्त्वंपदार्थशोधनपरेषु न्यायः । तत्त्वमस्यादिमहावाक्येषु सोऽयं देवदत्तः इति वाक्यवत् प्रवृत्तिः । तत्र हि तच्छब्दस्य तद्देशकालविशिष्टो देवदत्तो मुख्यार्थः इदंशब्दस्यैतद्देशकालविशिष्टः ।

नच तत्परिग्रहे एकत्वबोधनं शक्यं तदेतद्देशकालादीनामन्योन्यैक्याभावाद् । अत उभयत्र तदेतद्देशकालवैशिष्ट्यप्रहाणेन देवदत्तमात्रं लक्षणया स्वीकृत्यैक्यं बोध्यते स एवायमिति । तथा तत्त्वंपदयोः सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्ट ईश्वरः किञ्चिज्ज्ञत्वादिगुणविशिष्टो जीवश्च वाच्योर्थः ।

न च सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य किञ्चिज्ज्ञत्वादिविशिष्टे नैक्यं घटते विरोधात् । अतस्तच्छब्देन सर्वज्ञत्वादिप्रहाणेनाद्वितीयचिन्मात्रं, त्वंशब्देन किञ्चिज्ज्ञत्वादिप्रहाणेनापरोक्षचिन्मात्रं च लक्षयित्वैक्यं बोध्यते तत्त्वमसीति । तस्माद् ब्रह्मापि वेदान्तानां प्रवृत्तौ नानुपपन्नं किञ्चिदिति चेद् न

लोकेप्रमाणावन्तरावगतस्य तीरादिशब्दान्तरवाच्यस्य चार्थस्य लक्ष्यत्वदर्शनात् ब्रह्मणस्तथात्वान्म्युपगमाच्च लक्ष्यत्वासिद्धेः इति यत् कौञ्चिदुच्यते,

तदसारं सिद्धत्वमात्रं लक्षणाप्रयोजकं न प्रमाणसिद्धत्वं केवलं व्यतिरेकाभावात् । न सल्लसिद्धत्वे सत्यपि प्रमाणसिद्धत्वाभावापराधेन कचिरलक्षणाभावो दृष्टः । ब्रह्मचिदेकरसत्वात्त्वत्तं सिद्धमिति किमिह प्रमाणतः सिद्धभावेन हीयते ।

न च शब्दान्तरवाच्यस्वाभावे लक्ष्यनिर्देशासिद्धिः अवाच्यव्याप्यर्थस्य लक्ष्यत्वदर्शनात् । 'इक्षुर्मधुरो' 'गुडो मधुरः' 'क्षीरं मधुरम्' इत्यादौ हीध्वादिपदैर्मधुरसर्वशेषो लक्ष्यते न च तस्य शब्दान्तरवाच्यत्वमस्तीति, यथाहुर्भट्टपादा —

इक्षुक्षीरगुडादीनां माधुर्यस्यान्तरमहत् ।

तथापि न तदाख्यातुं सरस्वत्यापि शक्यते ॥

इति । तथापि सत्यादिपदैर्बिर्लक्ष्यमिति मया पृष्टे किमायुष्मतोच्यते, यः प्रष्टा भवान्, यश्च प्रतिवक्ताह, यः चान्ये देहिनः, तेषां सर्वेषां यद्देहाद्यनवच्छिन्नं रूपं तदेवेति । एतच्च रूपसिद्धिर्क्षीरादिरसविशेषवत्त्वानुभवगम्यमेव, नेदमित्थमिति वक्तुं केनापि शक्यते इति न तदनुदीरणे दोषः काश्चित् नापि स्वसिद्धत्वात् प्रष्टव्यमेतदित्यलं बहुप्रलापनं ८०

कुत्र कथं विद्वद्देहः पततीत्यस्योत्तरमाह—

तीर्थे श्रपचगृहे वा

नष्टस्मृतिरपि परित्यजन् देहम् ।

ज्ञानसमकालमुक्तः

वैवल्यं याति हतशोकः ॥ ८१ ॥

हस्तशोक एव जीवन्नेव मुक्तः पुमान् यतो ज्ञानसमकालमुक्तः
ज्ञानोदयकाल एव पिण्डमण्डे अण्ड तत्कारणभूताया भुवि ता तत्कारणे
प्वप्सु अपोऽप्यासा कारणे ज्योतिषि तत् तत्कारणे वायौ वायु व्योम्नि तत्
तामसाहन्तत्त्वे एकादशेन्द्रियाणि तदधिष्ठातृदेवताश्च राजते सात्विके
चाहन्तत्त्वे त्रिविधमहन्तत्त्वम् महत्तत्त्वे महत्तत्त्व चाव्यक्ते तत्पुंसि तदधिष्ठा
तरि पुरुष च स्वे महिम्नि परमपुरुष इत्येव सृष्टिविलोमक्रमेण स्वे धामनि
सहस्रदेहदैहिकप्रपञ्चोऽतो गङ्गादो तीर्थे इत्यपचगृहे कस्यचिन्नोचस्य गृहे
वा नष्टस्मृतिः प्रबुद्धो वा देह परित्यजन्नपि कैवल्यं याति । यथाहु —

“यत्र यत्र मृतो ज्ञानी येन वा केन मृत्युना ।

यथा सर्वगत ब्रह्म तत्र तत्र लय गत ” ॥

इति ॥ ८१ ॥

ननु ‘सितासिते सरितौ यत्र सगते तत्राप्लुतासौ दिवमुत्पतन्ति’
इति श्रुतिप्रसिद्धे ‘तीर्थे इत्यपचगृहेवेति’ (कथ) साम्यवचनमित्यत्राह—

पुण्याय तीर्थसेवा

निरयाय श्वपचसदननिधनगतिः ।

ज्ञानसमकालमुक्त इति । देहदैहिकादिप्रपञ्चं स्वस्वकारणे प्रमिलाप्य ह्य
महिम्नि परमपुरुषे लीनं यत्र कापि देह स्यन्नपि कैवल्यं यातीत्यर्थः । तथा च न
हाण्डपुराणम्—

स्थूलं विहाप्य करणे करणं निशाने

तत्कारणं करणकारणवर्जिते च ।

इत्थं विहाप्य यस्मिन् प्रविशन्ति यत्र

ते त्वां हरिं विमलबोधपथं नमाम ॥ इति ॥ ८१ ॥

पुण्यापुण्यकलङ्क

स्पर्शाभावे तु किं तेन ॥ ८२ ॥

तीर्थमेवा तत्र स्नानपानादिकं तत्रैव मृतिश्च पुण्याय भवति न साक्षान्मोक्षाय 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति' 'तमेव विद्वानमृत इह भवति नान्य पुण्या अयनाय विद्यते' इति श्रुतेरात्माज्ञानमूलस्य बन्धस्य सज्ज्ञानेन विना निवृत्त्यनुपपत्तेः अन्यथा कर्मसाध्यत्वेन मोक्षस्यानित्यतापत्तेश्च । इत्यप्यसदननिधनगतिः नीचसदने विनाशप्राप्तिः निरयाय नरकपातफलस्य पापस्योदयाय । सत्यमेवमेतत् । किमतो भवतीत्यत्राह—पुण्यापुण्यकलङ्कस्पर्शाभावे तु अपुण्य पापं पुण्य चापुण्यं च पुण्यापुण्ये स एव कलङ्कः पुण्यापुण्यकलङ्कः तेन स्पर्शाभावे तु तेन तदुभयहेतुना किं न किञ्चिदपि फलमस्तीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

एवमपि देहपातसमये नष्टमृतेऽस्तत्त्वविदोऽपि न मुक्तिः —

‘ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

य प्रयाति स मद्भावं याति नाम्मयत्र सशयः’ ॥

इति भगवद्वचनात्, प्रत्युताधोगतिरेव स्यात् ।

‘उर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वम्या मध्ये तिष्ठन्ति राजसा ।

जघन्यगुणवृत्तिम्या अधोगच्छन्ति तामसा’ (गी० १४-१८)

‘अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।

तमस्येतानि जायन्ते प्रवृद्धे कुरन्तः ॥ (गी० १४-१२)

इति न भगवद्वचनादिति चेत्तत्राह—

बुक्षाग्राच्युतपादो

यद्वदनिच्छन्नरः क्षितौ पतति ।

तद्वद् गुणपुरुषज्ञोऽ-

निच्छन्नपि केवलीभवति ॥ ८३ ॥

बुक्षाग्राद् बुक्षारूढः कश्चित् तदग्राद् दैवात् च्युतपादोऽनि-
च्छन्नपि क्षितौ पतति यद्वत्, तद्वद् गुणपुरुषज्ञः प्रकृतिपुरुषतत्त्वज्ञः
उभयोः स्वरूपविवेकेन देहादिरूपिण्याः प्रकृतेः पुरुषभास्मानं पृथक्कृत्य
प्रागेव विसृष्टेदेहोऽनिच्छन् देहपातक्षणे ब्रह्मभूयं गमिष्यामीति संकल्पम-
कुर्वन्नपि केवलीभवति ब्रह्मण्येव लीयत इत्यर्थः । ओमित्येकाक्षरमित्या-
दिभगवद्वाक्यानि मुमुक्षुविषयाणि 'स मद्भावं याति' इत्यादिवाक्ययोगेनाह
मुमुक्षुविषयाणीत्याशयः ॥ ८३ ॥

एवं निष्कामस्य प्रज्ञोपासनस्य फलं सद्योमुक्तिरुक्ता अथ सका-
मस्यापि तदुपासनस्य क्रमेण मुक्तिफलत्वमवस्थानुष्ठेयत्वसाधनार्थमाह
'परमार्थेति' त्रिभिः श्लोकैः—

परमार्थमार्गसाधन-

मारम्याप्राप्य योगमपि नाम ।

सुरलोकभोगभोगी

मुदितमना मोदते मुचिरम् ॥ ८४ ॥

परमार्थो ब्रह्म तस्य सम्बन्धी मार्गस्तत्प्राप्त्युपाय उपासन परमार्थ
मार्ग तस्य साधनमनुष्ठानम् आरम्भापि योगतदेक्यसाक्षाद्बोधम् अप्राप्य
मृत सुरलोकभोगभोगी सुरादीनामिन्द्रादीना लोकेषु ये भोगा वि
शिष्टकानास्तेषा भोगी अनुभवी स मुदितमनाः सुचिरं मोदते नाम
सदा प्रसिद्धमित्यर्थ ॥ ८४ ॥

किं तत्तल्लोकाधिपतय इन प्रति कुर्वन्तीत्याह—

विषयेषु सार्वभौमः

सर्वजनैः पूज्यते यथा राजा ।

भुवनेषु सर्वदेवै-

योगभ्रष्टस्तथा पूज्यः ॥ ८५ ॥

यथा सार्वभौमो राजा विषयेषु तेषु तेषु वेषेषु सर्वजनैः पू-
ज्यते तथा योगभ्रष्टो भुवनेषु सर्वदेवैः पूज्यः ॥ ८५ ॥

उपासनजन्ये महिर्तैर्भोगी पुण्ये क्षीणे सति किमसौ करोती
त्यत्राह—

महता कालेन महान्

मानुष्यं प्राप्य योगमभ्यस्य ।

प्राप्नोति दिव्यममृतं

यत्तत्परम पदं विष्णोः ॥ ८६ ॥

महता द्विपारद्वैपर्यन्तेन कालेन ब्रह्मलोकपर्यन्तं गत्वा पुनश्च

मानुष्यं प्राप्य महान् विजिघ्रो ब्राह्मणो भूत्वा योगं ब्रह्मोपासनं प्रा-
चीनसंस्कारवशाद् अभ्यस्य यद् दिव्यं दिनि भव सूर्यमण्डलमध्यस्थ
म्वप्रकाशचिद्रूपं वा 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध' (ते०ब्रा०) इति श्रुते ,

‘यदादित्य गत तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यश्चन्द्रमसि यच्चान्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्’ (गी० १५-१२)

इति भगवद्वचनाच्च । अमृतम् अनश्वरम् नित्योदितानस्तामितरूपम्
अथवाऽमृतवदास्वाद्यममृतं सदानन्दघनं परमं सवोत्कृष्टं प्रकृते सकार्यं
प्रगल्भाया अधिष्ठानभूतं निषेधावधिभूतं च विष्णोः सर्वात्मन सर्वेश्वरस्य
च परमपुरुषस्य पश्यते गम्यते ज्ञायते च मुमुक्षुभिरिति पदं स्वरूपम्,
तत् प्राप्नोति स्वात्मतया साक्षात्करोति, मुच्यते इत्यर्थः । तथा च
श्रीमद्भगवद्गीतायाम्—

“अयति श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाश्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो निमूढो ब्रह्मण पथि ॥

एत मे सशयं कृष्ण च्छेतुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यं सशयस्यास्य च्छेता न क्षुण्णयते ॥”

(गी० ६-३७, ३८, ३९.) इत्यर्जुनेन शृष्टे भगवतामिदितम्—

“पार्यं नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणवृत्तकभिर्दुर्गानि तान गच्छति ॥

प्राप्य पुण्यकृता लोकानुपित्वा शाश्वतो समा ।

शुचीना श्रीमता गेहे योगब्रह्मेऽभिजायते ॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

एतद्धि दुर्लभतर लोके जन्म यदीदृशम् ॥

तत्र त बुद्धिसयोग लभते पौर्वदेहिकम् ।

यतते च ततो भूय ससिद्धौ कुरुनन्दन ॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोऽपि स ।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्चते ॥

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी सशुद्धकिस्विप ।

अनेकजन्मससिद्धस्ततो याति परा गतिम् ॥

(गी० ६-४१, ४२, ४३, ४४, ४५) इति ॥ ८६ ॥

अथ मुख्यप्रमाणमूलत्वानित्यमुक्तेन भगवताऽनन्तेन रचितत्वा
न्महिततमविषयत्वात् कैवल्यफलत्वान्मनोज्ञवृत्तत्वात् परिमितमन्यत्वा
च्चैदशास्त्र तत्त्वजिज्ञासुभिरभ्यसनीयमिति प्रतिपादयन् ग्रन्थ (नाम) चा
पदिशन्नुपसहरति—

वेदान्तशास्त्रमखिल

विलोक्य शेषस्तु जगदाधारः ।

एतस्य ग्रन्थस्य समूलता सूचयितुं ग्रन्थकर्तुर्ग्रन्थस्य च नामोपदिशन्नुपसंहर-
ति—वेदान्तेति । जगदाधार नेव एतत्तल्लिखितं परमार्थसारं ब्रह्मधेत्युच्यते ।

श्रीम-माधवदेशिकादपि परा विद्या तु धेयासिद्धौ

मोमासामग्निमासला गुल्बराद्रामानुज्यादपि ।

आर्यापञ्चाशीत्या

बबन्ध परमार्थसारमिदम् ॥ ८७ ॥

॥ इति परमार्थसारं समाप्तम् ॥

तुरवधारणे जगदाधारो जगतामाधारभूतः शेषः अनन्तस्तु न यः
कोऽपि विपश्चित् सोऽपि वेदान्तशास्त्रं वेदान्त एव यच्छास्त्रं प्रत्यक्षा-
नुमानाद्यनधिगम्याभिमतार्थप्रकाशनपरं वाक्यकदम्बकं तद् अखिलं सर्व-
शास्त्रागतं विलोक्य “सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषाद्” (ब्र० सू०
३-३-१) इति सूत्रोक्तरीत्या सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मात्मप्रतिपादकत्वं
निश्चित्य तान्सम्यग् विचार्य आर्यापञ्चाशीत्या—

“लक्ष्मैतत्सप्तगणा गोपेता भवति नेह विपमे जः ।

षष्ठोऽयं न लघू वा प्रथमेर्द्धे नियतमार्यायाः ॥

षष्ठे द्वितीयलात् परके न्हे मुखलाच्च सयति पदनियमः ।

चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः’ ॥

शाब्दं चदधराजयस्सु विदिताच्छ्रीदत्तविद्वद्भा-

सर्क सप्रयगधीत्य श्रोऽस्मि सृष्टी धीसूर्यनारायणः ॥

इति धी न्यायव्याकरणाचार्य सूर्यनारायण शुक्लचिन्ति

विषयस्यरूपसमार्थमारटिप्पणं समाप्तम् ॥

इत्युक्तलक्षणो मात्रावृत्तिशेष आर्यावृत्तश्लोकानां पद्याशीत्या अशी
तिश्च पद्यं च पद्याशीति । (१) ततश्चतसृभिर्विदेहमुक्तिरक्ता, ततस्त्रिंशभि
क्रममुक्ति एव चतुरशीति इय चान्तिमार्येति पद्याशीतिरायां भवन्ती
ति । तथा परमार्थसारमिदं वचन्य ॥ ८७ ॥

परमार्थसारविवरणमेतद्देविन्दचन्द्रचन्द्रिकया ।
सहस्रसंज्ञितापात् समूल राघवानन्दात् ॥
यश्चानन्तमुत्सृक्तानविमलम्यात्मप्रबोध स्वरात्
योऽसौ भातिचराचरात्मकजगद्रूपेण भूत्या भव्या ।
यत्स्वाराज्यममेयमागमगिर सलक्षयन्त्यक्षया
स्तस्मै विश्वहृदि स्थिताय महते पुते नमस्कुर्महे ॥

इति श्रीराघवानन्दविरचितं परमार्थमारविवरणं समाप्तम् ।

(१) तत इति । अतः प्राक् 'तत्र प्रथमपार्यया प्रन्योवत्तारित', ततश्चतसृ
भिः प्रश्नप्रकारेण उक्तं ततः एकैकपत्तवारिज्ञता तदुत्तरं, तथा दशभिर्जीवपरैक्यव
न्धाऽविद्यकन्वादि बधितम् ततो विद्यादयोपाय—विद्यास्वरूप—तत्फलं जीवमुक्ता
नां स्वरूपम् एतानि विज्ञाया प्रतिपादितम् अथ चतसृभिर्मुक्त्यासारीत्वात् वर्तन
प्रकारोऽभिहित इत्यर्थको ग्रन्थम्युक्तिरित्येव भाति ।

परमार्थसारश्लोकानुक्रमणिका

पृष्ठ		पृष्ठ
अव्यक्तादण्डमभू-	१३ गच्छति गच्छति सलिले	१९
अन्यशरीरेण कृतं	४८ गुणपुरुष-	९
भवनन् यद्वा तद्वा	८९ गर्भगृहवास-	६
आत्मशस्तरति	७६ गुणमयमायागहनं	५३
आत्माभ्युत्थराशौ	६ गुणगणकरणशरीर-	६७
आत्मैवेदं सर्वं	६८ जन्मविनाशन-	५९
इत्याधारो भगवान्	११ जलधरभूमोद्वृत्तिभिः	४६-
इत्थं द्वैतसंमूहे	६५ ज्वलनाद्भूमोद्वृत्तिभिः	४४
उत्पत्तिविनाशवर्जित-	९१ शानोत्पत्तेरुभवं	५०
एकस्मात्क्षेत्रज्ञात्	५५ तीर्थे श्वपचगृहे वा	९६
एकस्मिन्नपि च घटे	४६ ते गुणसंगमदोषात्	५६
एको नैकप्रावस्थित-	६८ त्वं साद्रवेदवेत्ता	८
एतत्तदन्धकारं	३६ त्रिभिरेव विश्वतैजस-	४०
एवं द्वैतविकल्पां	६४ त्रिगुणा चैतन्या	५७
एवं प्रकृतिं पुरुषं	७८ दीर्घेऽस्मिन् संसारे	९
कर्ता भोक्ता द्रष्टा	१७ देहेन्द्रियेषु निपताः	४७
कर्मगुणजालबद्धो	९ देहगुणकिण-	६०
कर्मफलबीजनाश-	५१ द्रष्टा श्रोता घ्राता	६७
कर्मशुभाशुभ-	६० घर्माघर्मौ छस्त्रदुःख-	२१
क्षयवृद्धिवन्ध-	७७ मलकदलिवैशुवाणा	७८
क्षीरादुद्धृतमाज्यं	५२ नानाविधवर्णानां	१८
समिव घटादिष्व-	२७ नारायणमात्मानं	७६

	पृष्ठ		पृष्ठ
परं परस्याः	२	यद्वत्तलिले सखिले	६९
परमार्थमार्गमाधन-	९	यद्यत्सिद्धान्तागम-	७२
पुण्याय तोर्यसेवा	७	रसप्राणितशर्करिका	३०
प्राणाधनन्तमेवै-	३८	रज्ज्वां नस्ति भुजङ्गः	३४
प्राग्ज्ञानोत्पत्तिचितं	४९	रज्ज्वां भुजङ्गहेतुः	६९
बुद्धिमनोऽहङ्काराः	२९	रादुरहदयोऽपि यथा	१९
बुद्धैवमसत्त्वमिदं	८४	लोकज्यवहारकृतां	६२
बुद्ध्या विभक्तां प्रकृतिं	८८	वाग्देहमानयैरिह	९८
भित्तोऽज्ञानपन्थौ	७९	विज्ञानान्तर्धामिप्राण-	३०
मदकोपहर्षमत्सर-	९०	विगतांपाधिः रुक्टिकः	६६
महता कालेन महान्	१००	विपद्येषु सार्वभौमः	
मनमोहद्वार विमूर्च्छितस्य	१७	दृक्षायाच्युतपादो	९८
मायामयोऽप्यचेता	१५	वेदान्तशास्त्रमखिलं	
भृगुगुणायासुदकं	२२	व्यापितमभिन्नमित्थं	९१
मोहयतीवात्मानं	४३	शान्त इव मनसि	४९
मानुषित्वप्रबान्धव-	११	सत्यमिव जगदसत्यं	११
मोक्षस्य नैव किञ्चिद्	८९	सर्वगतं निश्चय-	२०
यद्वद्वेतनामपि	१५	सर्वविकल्पनाहिन-	३८
यद्वत्सवितर्पुर्दितं	१६	सर्वाकारो भगवा-	७५
यद्वद्दिनकर एको	२६	द्वयमेवसहस्रा-	८९
यद्वदिषोकातूलं	७१	हिमोश्चतुष्टय इव	६३
यद्वदेहोऽवयवा	९३		

अच्युतग्रन्थमालातः प्रकाशितां पुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

[क] विभागे

- १ भगवन्नामकौमुदी—श्रीलक्ष्मीधरविरचिता, श्रीमदनन्तदेवनिर्मितप्रकाशटीका सहिता, आचार्यवरगोस्वामिदामोदरलालशास्त्रिभि स-
म्पादिता । मू० भा० १०
- २ भक्तिरसायनम्—श्रीमनुसूदसरस्वतीविरचितम् । प्रथमोत्तमं मूलकृद्विचित्रया
टीक्या, शेषद्वयोल्यासे आचार्यवरगोस्वामिदामोदरलाल
शास्त्रिविरचितया प्रेमप्रपद्या टीकया सहितम् । मू० भा० १२
- ३ शुल्यसूत्रम्—श्रीमहर्षिकात्यायनप्रणीतम् । वेदाचार्यश्रीविद्याधरशर्माविरचितया
सरलया वृत्त्या सहितम् । तैरेव सम्पादितम् । मू० भा० ४
- ४ कात्यायनश्रौतसूत्रम्—श्रीमहर्षिकात्यायनप्रणीतम् । वेदाचार्यश्रीविद्याधर-
शर्माविरचितया सरलया वृत्त्या समेतम् । तैरेव
सम्पादितम् । मू० ६० ६
५. प्रत्यक्तत्त्वचिन्तामणि —(प्रथमो भाग) श्रीसदानन्दविद्वद्विरचित
ग्रन्थकृद्विचित्रया स्वोपज्ञस्वप्रभाष्यटीकया सहित,
साहित्याचार्य—श्रीकृष्णपन्तशास्त्रिणा संपादित ।
मू० ६० १
- ६ हरिभक्तिरसामृतसिन्धु—श्रीरूपगोस्वामिविरचित । श्रीजीवगोस्वामि-
कृतदुर्गमसङ्गमनीटीकोपेत, आचार्यवरगोस्वामिश्रीदामो-
दरलालशास्त्रिभि संपादित । मू० ६० ३
- ७ प्रत्यक्तत्त्वचिन्तामणि —(द्वितीयो भाग) सदानन्दविद्वद्विरचित ग्रन्थ-
कृद्विचित्रया स्वोपज्ञस्वप्रभाष्यव्याख्ययासहित साहित्या-
चार्यश्रीकृष्णपन्तशास्त्रिणा सम्पादित । मू० ६० २-४
- ८ तिथ्यर्कः—श्रीदिवाकरविरचित, साहित्याचार्यश्रीकृष्णपन्तशास्त्रिणा
संपादित । मू० १-८
- ९ परमार्थसारम्—श्रीसमवदादिशेषविरचितम् । ज्ञानाध्याकरणाचार्यश्रीमूर्ध-
नारायणशुक्लविरचितटिप्पणीसमेतम् । मू० भा० ६

[ख] विभागे

- १ खड्डनखण्डखाद्यम्—धीहृष्यप्रणीतम् । पण्डितप्रवरश्रीवण्डीप्रसादसकृज
विरचितहिन्दीटीकया सहितम् । मू० रु० २-१२
- २ काशीकेदारमाहात्म्यम्—साहित्यरत्नश्रीविजयानन्दत्रिपाठिविरचित
हिन्दीटीकयासहितम्, साहित्याचार्यश्रीकृष्णचन्द्र
शास्त्रिणा संपादितम् । मू० रु० २-८

प्राप्तिस्थानम्—

[१] अच्युतग्रन्थमालाकार्यालयः,
काशी ।

[२] गीता प्रेस गोरखपुर ।

[३] चौखम्बा संस्कृतग्रन्थमालाकार्यालयः,
काशी ।